

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN DRAMATURGIYA DİLİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Flora Kamran qızı Namazova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Müasir Azərbaycan dili” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babaş oğlu Kazımov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu Xudiyev

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Ramazan oğlu Xalıqov

filologiya elmləri doktoru, professor
İlhamə Həbib qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

akademik

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Həyatın aynası olan bədii ədəbiyyat mühüm yaradıcılıq formalarından biridir. Bədii ədəbiyyat obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Onun ifadə vasitə və formaları müxtəlifdir və bu formalar dilin köməyi ilə gerçəkləşir. Bu, dil vasitəsilə, həyat, onun müxtəlifliyi, münasibət və davranışlar, fikir və düşüncələr, obrazlı deyim tərzilə meydana çıxır.

Ədəbi dilin üslublar sistemində bədii ədəbiyyatın dili aparıcı yer tutur. Bədii ədəbiyyatın dili ədəbi dilin özəyini təşkil edir. Yaradıcılıq məhsulu olan bədii dilin sferaları genişdir. Dil bir vasitə kimi bədii ədəbiyyatın ideya-məzmun keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərə bilər.

Bədii ədəbiyyat ədəbi dilin formalaşması və inkişafında çox mühüm rol oynayır, ədəbi dili zənginləşdirir. Bədii əsər bir bütövdür. O, vahid mətn kimi orijinallığını, mahiyyətini, təkrarsızlığını öz bütövlüyündə əks edir. Əsl bədii söz nümunəsinin bütöv strukturu və əlaqələr sisteminin monolitliyi hər an göz önündə dayanır. Bədii əsərlərdə dil yalnız özünün məntiqi ifadə vasitəsi ilə deyil, eyni zamanda öz şəkli, zahiri təsiri, ahəngdarlığı və musiqisi ilə də yazıcının fikri ifadəsinə dayaq verir.

Bədii üslubun əsasını təşkil edən bədii əsərlərin linqvistik tədqiqi daim aktual olan məsələlərdəndir. Bədii dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını dilin bütün səviyyələri üzrə elmi-nəzəri səviyyədə təhlil etmək yazıçı və bədii dil problemlərinə aydınlıq gətirə bilər. O cümlədən, dramaturgiya dili ədəbi dilimizin dram üslubunun, normasının yaranma və inkişafına güclü və müəyyənləşdirici təsir göstərir. Azərbaycan xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin dram dili bu baxımdan yüksək sənətkarlıq nümunəsidir.

İ.Əfəndiyev zəngin və mənalı yaradıcılıq yolu keçmişdir. İyirmi dörd pyesi ilə o, "İlyas Əfəndiyev teatri"ni (Bu ifadəni ilk dəfə yazıçı Hüseyn Abbaszadə işlətməmişdir – F.N.) yaratmışdır. Həmin dramlarla Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ruh, yeni nəfəs gəlmişdir. Yazıçı dramaturgiyamızda lirik-psixoloji üslub təmayülünü formalaşdırmış və onun ənənələrini davam etdirmişdir.

İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus

zəngin dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sənətkarlardandır. Ədib əsərlərində dilin “tikinti materialları”ndan – söz və ifadələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. Ona görə də İ.Əfəndiyevin lirik-psixoloji dramlarındakı zəngin dil faktlarını, dil hadisələrini öyrənməyə ciddi ehtiyac duyulur.

İlyas Əfəndiyev dramlarının təkcə ideya-məzmun və sosioloji planda deyil, eləcə də bədii dili və üslubu ilə müasir olması mövzunu aktual edən səbəblərdən biridir. Azərbaycan teatrı öz repertuarını ötən yüzilliyin bir neçə onilliyi ərzində bu dramaturgiya üzərində qurmuşdur.

Bədii dilin, xüsusilə dram dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri yazıçının xalq dili ilə əlaqə və münasibətini, onun üslubunun xəlqiliyi, fərdiliyi dərəcəsini müəyyən etməkdir. Bu məsələ sənətkarın dünyagörüşü ilə səsleşir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri yazıçının böyük dialoq ustası olduğunu sübuta yetirməkdir. Bu sahədə sənətkarlıq axtarıqlarını müəyyənləşdirməklə, gerçəkliyin personaj nitqində obrazlı şəkildə ifadə edilmə imkanlarını dərk etmək mümkün olur. Digər cəhət kimi İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasındakı novatorluq keyfiyyətlərini göstərmək olar. Bu novatorluq onun yaratdığı obraz və personajların mənəvi-psixoloji gərginliyində, emosiyalarında, ekspressiv-emosional nitq aktında, dramatik və intensiv hərəkətlərində, nitqlərində və s. üzə çıxır. İlyas Əfəndiyev novatorluğu yazıçının çoxsaylı dramlarının semantik-üslubi sistemi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Həmin əsərlərdə müasir insanın xarakterinin açılmasında dil amilinin rolu əsasdır.

Tədqiqatın aktuallığı dram əsərinin linqvostilistik təhlili metodikasının işlənib hazırlanmasına, yazıçı-dramaturqun üslubunun çoxaspektli təsvirinə olan ehtiyaqla müəyyənleşir. Linqvistik təhlil obyektini kimi dramatik diskursun tədqiqinin aktuallığı bu sahənin fraqmentar şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu aktuallığı müəyyənləşdirmək məsələsi problem üzrə araşdırmaların mümkün qədər geniş əhatəsini, onların təhlilini, müddəaların ümumiləşdirilməsini, əsas nəzəri və tətbiqi istiqamətlərin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur. Dram diskursu mövzusunə müraciətin aktuallığı mətn nəzəriyyəsi çərçivəsində interpretasiya problemlərinə

olan maraqla izah edilir.

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dili zəngin və çoxcəhətlidir. Bu zənginlik dramaturqun tükənməz axtarırlarının nəticəsi olaraq əldə edilmişdir. İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilini geniş müstəvidə öyrənməklə, Azərbaycan xalq danışıq dilinin zəngin imkanlarını və bu imkanların dram dilinə cəlb edilməsi yollarını tədqiq etmək mümkündür.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini İlyas Əfəndiyevin tarixi və müasir mövzuda yazmış olduğu 24 dram əsəri – «İşıqlı yollar», «Bahar suları», «Atayevlər ailəsi», «Sən həmişə mənimsəsən», yaxud «Boy çiçəyi», «Mənim günahım», «Unuda bilmirəm», «Qəribə oğlan», «Məhv olmuş gündəliklər», «Mahnı dağlarda qaldı», «Bağlardan gələn səs», «Büllur sarayda», «Xurşidbanu Natəvan», «Şeyx Xiyabani», «Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali», «Tənha iydə ağacı», «Ağıllılar və dəlilər», «Hökmdar və qızı» və s. pyesləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilidir

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə öyrənmək, dramlarda üslubi vasitələrin işlənmə xüsusiyyətlərinin, iştirakçıların və müəllif sözünün nitq xarakteristikasının üzə çıxarılmasıdır ki, bunların təhlili yazıçının fərdi üslubunun səciyyəvi cəhətlərini açmağa imkan verir. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərin həlli bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur:

– öyrənilən mənbələr əsasında ədəbi janr kimi dramın özünəməxsusluğunu nəzərdən keçirmək və dramatik əsərin üslubunun əsas təhlil prinsiplərini aşkar etmək, yazıçının dramaturji ustalığını üzə çıxarmaq;

– onun pyeslərinin dilinin leksik zənginliyini, frazeoloji novatorluğunu və sintaktik innovasiyalarını üzə çıxarmaq;

– İ.Əfəndiyevin dramlarında personajların nitq xarakteristikalarını müqayisə etmək və onların xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- remarka konstruksiyalarının onlarda işlənen dil vahidlərinin analizi əsasında rol və funksiyalarını müəyyənləşdirmək;

– İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərində üslubi vasitələrin mövqeyini təyin etmək, pyes iştirakçılarının replikalarında üslubi vasitələri təhlil etmək, şifahi xalq yaradıcılığı ilə yazıçının əlaqə və münasibətlərini aşkar etmək;

– İlyas Əfəndiyevin dram dilinin xəlqi mahiyyətini müəyyənləşdirən folklor və frazeoloji qaynaqlar, həmçinin dram personajlarının adlandırılması prinsipləri, üslubi antroponimlərin, toponimlərin doğurduğu semantik-üslubi özəlliklərini açıqlamaq;

– İlyas Əfəndiyevin dram janrının dil xüsusiyyətlərini bədii ifadə vasitələri əsasında nümayiş etdirmək, ümumən ədəbi şəxsiyyətlərin dilin gözəlliyi barədə fikirləri əsasında yazıçının dramlarının dil və üslub özəlliklərini xarakterizə etmək, onun lirik-psixoloji üslubunun formalaşması və inkişafındakı xidmətlərini müəyyənləşdirmək;

– İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya sənətkarlığında dialoqurma məharətini nümayiş etdirmək, dramlarda monoloq və dialoqun münasibətini müəyyən etmək, dialoqlarda replikaların əlaqə vasitələrini nəzərdən keçirmək;

– İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilində istifadə olunmuş termin və termin səciyyəli sözlərin işlənmə məqamlarını açıqlamaq və bunların yazıçının üslubi məqsədlərinə xidmət etməsini diqqətə çatdırmaq;

– İlyas Əfəndiyevin dram dilində frazeoloji ifadələrin işlənmə məqamlarını, həmin ifadələrin funksiyalarını (replikaları bağlama funksiyası; xarakterlərin açılması funksiyası və s.) müəyyənləşdirmək;

– İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilindəki hikmətli ifadələrin dialoq şəraitində işlənmə imkanlarını, üslubi maneələri araşdıraraq semantik layları müəyyənləşdirmək. Bu qəbildən olan söz və ifadələrin replikalarda obraz və personajların nitqini tipikləşdirmə və fərdiləşdirmə məqamlarını üzə çıxarmaq;

– İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin əsasını təşkil edən söz və ondan istifadə məharəti, sözün bədii dəyəri, semantik və funksional aspektlərini fakt və dəlillər əsasında təhlil etmək, sözün estetik funksiyasının dialoqlarda əhatə olunduğu məna imkanlarını meydana çıxarmaq;

– İlyas Əfəndiyevin bədii sözdən istifadə zamanı söz ustalığını göstərmək, üslubunun milli koloritini, ifadə aydınlıq və dəqiqliyini əsaslandırmaq;

- linqvistik tədqiqatın obyektini kimi, dram diskursunun tədqiqatını əsaslandırmaq;

- linqvopraqmatik struktur kimi, dram diskursunun təsvirini həyata keçirmək, bununla da onun yeni diskurs tipi kimi mövqeyini müəyyən etmək;

- dram diskursu modelinin tipik komponentlərinin xarakteristikasını vermək.

Tədqiqatın metodu. Araşdırma sinxron planda aparılmışdır. Tədqiqatda təsviri-linqvistik və üslubi təhlil metoduna, eləcə də struktur-funksional metoda üstünlük verilmişdir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar:

1. Ədəbi janr kimi dramın spesifikasiyası əsərin təhlili və interpretasiyası zamanı personajların nitqində və müəllif sözündəki üslubi vasitələrin işlənmə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini şərtləndirir. Dramın ikili oriyentasiyası (çap olunma və səhnədə göstərilmə) ilə əlaqədar dramatik əsərin təhlili onun öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmaları nəzərdə tutur: ədəbiyyatşünaslıq, teatrşünaslıq, linqvistik, stilistik. Üslubi xüsusiyyətlər baxımından dramın təhlili əsas tədqiqat obyektini kimi pyes qəhrəmanlarının nitqini, habelə müəllif sözünü nəzərdən keçirməyin zəruriliyindən ibarətdir ki, bu da əsərin mənasını daha dərindən anlamağa imkan verir. İ.Əfəndiyev yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatların təhlili onun üslubunda emosionallıq, ekspressivlik, psixologizm, obrazlılığa meyl kimi cəhətləri göstərməyə imkan verir.

2. Dramaturgiyada bədii dilin təbii və inandırıcı olması əsas şərtlərdən biridir. İlyas Əfəndiyev hər zaman bədii dilinin fərdiliyi ilə seçilən sənətkar olmuşdur. Onun dram əsərlərinin dili səlis, təmiz, ifadəli olması ilə diqqəti cəlb edir. O, ana dilimizin imkan və vasitələrindən, sözlü mənalardan bacarıqla istifadə etmiş, hər sözü diqqətlə seçmişdir.

3. Pyeslərdə hər obraz xarakterik cizgilərlə təqdim edilir. Bu cizgilərdən biri də obrazların canlı, təbii dillə danışmasıdır. Onların mədəni və intellektual səviyyəsi, yaşı, xarakteri nitqləri ilə üzə çıxır.

Bu nitq vasitəsilə yazıçı dövrün mənzərəsini, insanların xarakterini oxucuya çatdırır. Ədib dilimizin gözəlliklərini obrazların danışıqındakı bənzətmələrlə, mübaliğələrlə canlandırma bilir. Obrazları nitqi ədəbi dil normasına uyğundur.

4. İ.Əfəndiyevin dramlarında iştirakçılar təkcə monoloqların məzmunu, ümumi emosional əhvalına görə deyil, həm də replikaların leksik zənginliyinin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Əsərin baş qəhrəmanı üçün geniş monoloqlar və, bir qayda olaraq, yüksək leksika və topların bolluğu, ona əks olan qəhrəmanlar üçün isə danışıq-məişət leksikasından istifadə səciyyəvidir.

5. Remarka İ.Əfəndiyevin dramları kontekstində çoxfunksiyalı xarakter daşıyır: o təkcə müəllif sözünün verilmə vasitəsi deyil, həm də hadisələrin baş verdiyi yerin və zamanın təsvirinə xidmət edir, personajların daxili vəziyyətinin açılmasına kömək edir. Remarkanın rolu mürəkkəbləşir: bu təkcə müəllif şərh deyil, həm də psixologizm yaratma vasitələrindən biridir.

6. İ.Əfəndiyevin dramlarındakı monoloqlar personajların fikir və duyğularının daha tam ifadəsi üçün müəllifin səylərini əks etdirir. Dialoqlarda replikaların geniş yayılmış əlaqə vasitəsi leksik təkrardır. İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dili üçün qəhrəmanların psixoloji və emosional vəziyyətinin verilmə üsullarının mürəkkəbləşməsi ilə bağlı olan evolüsiya xarakterikdir.

7. İ.Əfəndiyevin dramları üçün metafora və müqayisə kimi ənənəvi tropların istifadəsi səciyyəvidir. Metafora, metonimiya, epitet və müqayisələr təkcə pyes qəhrəmanının ətraf aləmi qavramasını əks etdirmir, həm də onun psixoloji, emosional vəziyyətinin açılmasına kömək edir.

8. Onun əsərlərində psixologizm xüsusi bədii keyfiyyət kimi diqqəti cəlb edir. İnsanın daxili aləminin ifadəsi psixoloji təhlildə mühüm rol oynayır. Dram əsərlərində insanlar arasındakı konflikt və toqquşmalar iştirakçıların dili ilə təqdim olunur.

9. İ.Əfəndiyevin dramları üçün təzad yaratmaq üsulu da xarakterikdir ki, bu da pyeslərin kompozisiyasında əks olunur. Bununla əlaqədar təsviri-ifadə vasitələri sistemində antiteza mühüm rol oynayır. Onlar dramlarda iştirakçıların daxili aləminin açılması, nitqin ifadəliliyinin qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyinin artırılması

kimi funksiyaları yerinə yetirir.

10. İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin mövzusu müasir həyatla bağlıdır. Bəzi əsərlərində kənd həyatının canlı nəfəsi, torpaq adamlarının əhvali-ruhiyyəsi, həyat təzi bacarıqla təsvir olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dili və üslubunun təhlilinə həsr olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda yaradılmış dramların dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi yazıçının idiostilinin – fərdi müəllif üslubunun xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq İlyas Əfəndiyevin dramlarının linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri bədii dilin bütün səviyyələri üzrə kompleks şəkildə tədqiq edilir. Dram və dram dilinin tipik əlamətləri, İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilinə məxsus başlıca cəhətlər, yazıçının dil və sənətkarlıq axtarışları, onun üslubuna xas olan lirik-psixoloji özəlliklər, dram dili üzərində sənətkarın işləmə prinsipləri, həmçinin dram dilini və üslubunu qiymətləndirmə meyarları ilk dəfə bu dissertasiyada müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi bir dramaturq kimi İ.Əfəndiyevin dili və üslubunun kifayət qədər öyrənilməməsi ilə şərtlənir və onun dramlarının kompleks tədqiqindən, yazıçının dram əsərlərinin hərtərəfli linqvostilistik analizindən, remarkaların ardıcıl təhlilindən ibarətdir.

Dram əsərlərinin linqvopoetik istiqamətdə araşdırılması bir sıra şərtlərə əməl olunmasını tələb edir. Bunu nəzərə alaraq dissertasiyada İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin tipologiyası, janrı, yaranma şəraiti, onun fərdi yaradıcılıq təcrübəsi, lüğət ehtiyatının dinamikası, yazıçının səhnə dilinə gətirdiyi yeniliklər, frazeoloji semantika, ekspressiv sintaksis problemləri və s. məsələlər ətraflı olaraq tədqiq edilmişdir. Əsərdə ilk dəfə olaraq dramaturqun sözdən istifadə ustalığı (sözün daxili forması, söz və ifadələrin estetik funksiyaları və s.), lirik-psixoloji üslubunun əsas meyilləri, obraz vasitələri sistemi, frazeoloji novatorluğu və sintaktik innovasiyaları tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin əsas məzmununu diskursiv təhlil yolu ilə aydınlaşır. Replikalarda dialoji vahidlərin zəngin struktur-semantik cəhətləri diskurs yolu ilə açılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında İlyas Əfəndiyevin rolu, canlı danışq dilinin ədəbi dilə təsirində yazıçının xidmətləri, ədəbi dil normalarının təkmilləşməsində və sistemə salınmasında onun yaradıcılığının faydalı cəhətləri dissertasiyanın nəzəri əsaslarını təşkil edir. Nəzəri aspektdə işin nəticələrindən digər dramaturqların əsərlərinin təhlili zamanı istifadə etmək olar. Tədqiqat işinin nəzəri hissəsi, həm də dram dilinin nəzəriyyəsinə zənginləşdirir və inkişaf etdirir.

Dram dilinin xüsusiyyətləri ilə bağlı ardıcıl linqvistik təhlillərin aparılması praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Dissertasiyanın nəticələri seçmə fənlərin, üslubiyyat elminin tədrisinə tətbiq oluna bilər. Yazıçı dilinin lüğətini hazırlayarkən bu işdən istifadə etmək olar. Tədris prosesində seçmə fənn kimi ‘İlyas Əfəndiyev və müasir ədəbi dilimiz’ mövzusu təklif oluna bilər. Nəzəri müddəalar və nəticələr dram dilinin praktiki-tədris məsələlərinin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri müxtəlif elmi konfrans materiallarında, Azərbaycan və xarici ölkələrin tematik məcmuə və jurnallarında, “Bədii əsərlərin dili və sənətkarlıq xüsusiyyətləri (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında)”, “İlyas Əfəndiyev və lirik-psixoloji dram dili” adlı monoqrafiyalarda da əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 8 səhifə, I fəsil 44 səhifə, II fəsil 64 səhifə, III fəsil 59 səhifə, IV fəsil 37 səhifə, V fəsil 46 səhifə, Nəticə 5 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 16 səhifə, ixtisarlar 1 səhifə. Ümumi həcmi 256 səhifə – 441, 077 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri,

tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

I fəsil **“İlyas Əfəndiyevin dram dilinin əsas xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil yazıçının dram dilinin xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur və üç yarım-fəsildən ibarətdir. Burada dram dilinin xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılır, eyni zamanda, müəllifin dramaturgiyada qazandığı uğurlar, dil və sənətkarlıq axtarışları, lirik-psixoloji dram dilinin formalaşması və inkişafındakı rolu müəyyənləşdirilir.

I fəslin birinci yarım-fəsli **“Dram janrı və dram dili. İ.Əfəndiyevin dram yaradıcılığı”** adlanır. Dramaturgiya hər zaman canlı xalq dilinin zənginliyini, rəngarəngliyini və qanunauyğunluqlarını əks etdirən faktların ən mühüm qaynağı olmuşdur. Dram dilində söz, ifadə yeni məna və məna incəliyi qazana bilir, sözlərin, ifadələrin üslubi boyası dəyişir. Ona görə də dramların ən səciyyəvi cəhətlərindən biri onun dili və üslubudur.

Səhnə əsərlərində ideya və fikirlər, başqa janrlardan fərqli olaraq, ancaq surətlərin dili ilə verilir. Burada hər bir surət öz adından danışır, hadisə və əhvalatlara, dövrə və zamana, insanlara münasibət bildirir; hər bir sözdən sərbəst, istəyinə uyğun istifadə edir. *“Böyük sənətkarlar həmişə surət dilini, nitqini fərdiləşdirməyə və tipikləşdirməyə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Hər bir leksik vahid obrazı hərəkətə gətirir, daxilən hərərətləndirir, heyrləndirir, qarşdakının sualına cavab reaksiyasına hazırlayır. Ona görə də səhnə əsərində sözdən istifadə, dialoq (mükəlimə) və monoloq qurmaq dramaturqdan xüsusi bacarıq, yüksək istedad tələb edir”*¹.

Məlumdur ki, Azərbaycan dramaturgiya dili müxtəlif mərhələlərdən keçib. Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov Azərbaycan realist dramaturgiyanın təməlini qoydu. Onun arxasınca realist-romantik dram dilinin təşəkkülündə N.B.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev,

---

¹ Qurbanov, A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s.28-29

S.S.Axundov böyük işlər gördülər. Sonra romantik-sentimental, romantik-fəlsəfi səpkili dram dili A.Şaiq, H.Cavidin simasında püxtələşdi. Daha sonra satirik dram dili yarandı, inkişaf etməyə başladı. C.Məmmədquluzadə bu spesifik dram dilinin ifadə vasitələrini yeniləşdirdi, zənginləşdirdi, onun yaratdığı tip və obrazların nitqi fərdiləşdi. Dramaturgiya dili XX əsrin 20-30-cu illərində daha sürətlə inkişaf edir (xüsusilə C.Cabbarlı yaradıcılığında). Müasir dramaturgiya dilinin inkişafında C.Cabbarlı pilləsi xüsusi olaraq diqqəti çəkir. Təsirli, emosional dram dili formalaşır. Dialoji dilin, mükəllimələrin təbiiliyi, gərginliyi novatorluq təzahürləri kimi ortaya çıxır. Lakin XX əsrin 40-50-ci illərində dramaturgiya dilində, demək olar ki, irəliləyiş olmur.

XX əsrin 60-80-ci illərində Ə.Məmmədخانlı, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, Anar və başqa dramaturqların dilində müəyyən axtarışların olduğu görünür, bütövlükdə isə dramaturgiya dilinin imkanları həm şeir, həm də nəsr dilinin imkanlarından azdır.

Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi həm ədəbiyyat tarixi, həm də dilçiliyin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu, bir tərəfdən, bədii əsərin ideya-məzmununun öyrənilməsinə kömək edir, digər tərəfdən, ayrı-ayrı dil hadisələrini təhlil etmək üçün zəngin informasiya verir.

İlyas Əfəndiyev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olub, nəsr və dramaturgiya sahəsində tanınmış istedadlı sənətkarlardandır. İlyas Əfəndiyevin bütövlükdə yaradıcılığı haqqında xeyli monoqrafiyalar, dissertasiyalar, məqalələr yazılsa da, onun dramaturgiya dili xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Yalnız İ.B.Salmanovun namizədlik dissertasiyasında ədibin dramlarındakı frazeoloji materiallar təhlil olunmuşdur². A.Salahova isə “İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq poetikası” adlı monoqrafiyasında onun nəsr əsərlərinin dil və sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir³. İlyas

---

²Салманов, И. Языковые и стилистические особенности лирико-психологических драм в азербайджанской литературе (на основе фразеологии драматургии Ильяса Эфендиева): / Автореферат диссертации ... кандидата филологических наук/ – Баку, 1983. – 23 с.

³Salahova, A. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası / A.Salahova. – Bakı: Yazıçı, –1984. –136 s.

Əfəndiyev dram yaradıcılığına 1943-cü ildə Mehdi Hüseynlə birlikdə yazdığı “İntizar” əsəri ilə başlamışdır. Bu əsərdə dövr üçün xarakterik olan dil və nitq vasitələrindən istifadə edilmişdir. Burada müharibə mövzusu ilə bağlı terminologiya üstünlük təşkil edir. “Atayevlər ailəsi” dramı ilə ciddi bir dramaturq səviyyəsinə yüksələn İ.Əfəndiyev zəngin dil vasitələrindən istifadə etmiş, pyesdə gərgin və mənalı dialoqlar yaratmışdır. “Sən həmişə mənimləsən” lirik-psixoloji dramın ilk nümunəsi idi. Burada hər bir replika, sual-cavab surətlərin əxlaqi qənaətindən, inamından, ya şübhəsindən xəbər verir. “Mənim günahım” pyesinin dili obrazlılığın yüksəkliyi ilə seçilir. “Tənha iydə ağacı” əsərində dramaturq rəmzdən istifadə etmişdir.

İlyas Əfəndiyevin tarixi dramlarının ideya-məzmunu kimi, dil və üslubu da gözəldir. Məsələn, “Şeyx Xiyabani” əsərində ana dilinin keşiyində dayanan obrazlar var. O, dram əsərlərində Azərbaycan xalqının həyatını, məişətini, ağrı-acılarını təsvir etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, mənsub olduğu xalqın zəngin dilinin inceliklərindən bəhrələnmiş, danışiq dilini dramlarının dilinə tətbiq etmişdir.

Əlbəttə, bədii əsərin dili, üslubu, ifadə tərzii, heç şübhəsiz ki, onun mövzusu, məzmunu, ideyası ilə bağlı olur və əsərin dilinin təhlilində bu cəhətlər nəzərdə tutulur. Amma dil daha çox sənətkarlıq məsələləri ilə bağlıdır və burada zahiri-formal cəhətlər ön plana çəkilir. İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında xarakterin açılmasında hər bir söz, ifadə və cümlə konstruksiyaları rəmzi rol oynayır. İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin formalaşmasında iki mənbə əsas götürülür: folklor və böyük dramaturq C.Cabbarlının sənəti. Birinci qaynağı dramların dilindəki zəngin etnoqrafik leksika və geniş məna tutumuna malik olan frazeoloji lay təsdiqləyir. İkinci isə C.Cabbarlının dramaturgiya dilindəki sintaksisin İ.Əfəndiyev yaradıcılığına əsaslı təsiridir.

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin xarakterik xüsusiyyətlərini ad seçmə prinsipləri də aydınlaşdırır. Burada adların üslubi ənənələri də gözlənilib. Frazelogizmlərin keçid prosesləri dramaturqun orijinal ifadə tərzinin sübutudur. Proloq və epiloqları məqsədyönlü şəkildə təkrarlamaq bacarığında da bir üslubi qayə var. Bu cəhətlərin hər biri dramların ekspressiyasını gücləndirmək, deyim

tərzinə yeni bir məzmun-forma verməkdir.

I fəslin II yarım fəslı *“İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında dil və sənətkarlıq məsələləri”* adlanır. Ədibin yaradıcılığını daha dərinə və geniş planda öyrənmək zərurəti içərisində dil və üslub problemləri, şübhəsiz, əsas yerlərdən birini tutur. Tədqiqat göstərir ki, ədibin dramaturgiya dili canlı və hərəkətli olmaqdan əlavə, mənaca tutumlu və zənginliyinə görə də seçilir. Sənətkar dramalarında elə replikalar işlədir ki, bunlar təkə üzdə olan hərəkəti bildirməklə vəzifəsini bitmiş hesab etmir, ona qədər olmuş işləri, fəaliyyətləri də başa salır. Dialoqlararası ünsiyyət elə qurulur ki, tamaşaçı eşitdiklərinin nəyin davamı olduğunu o dəqiqə dərk edir, yaxud deyilənlərdən hansı xətlər ayrıldığını yəqin edə bilir. *“Az sözlə çox fikir ifadə etmək tələbi, hər şeydən əvvəl, dramaturqa aiddir. Yiğcamlıq tələbi dramaturqu məcbur edir ki, on söz əvəzinə bir söz işlətsin, amma elə söz işlətsin ki, o söz on sözün işini görə bilsin”*⁴.

İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri xəlqi bədii dildir. Özünəqədərki dramaturgiya ənənələrini dərinə mənimsəyən, canlı danışıq dilinin xüsusiyyətlərinə bələd olan İ.Əfəndiyevin yazıçı dili milli soykökə və ənənələrə bağlı idi və xalqın milli şüurunun formalaşması və inkişafına təkan verən bir qüvvə idi. İ.Əfəndiyev dram əsərlərində obrazların dili üçün bir sıra tələblərin vacibliyini göstərirdi: 1) dramaturqun dili ilə obrazların dili bir-birindən fərqlənməlidir; 2) əsl dramaturq obrazın danışığını fərdiləşdirməli və tipikləşdirməlidir; 3) surətin dili adi danışıqdan seçilməlidir.

İlyas Əfəndiyevin qurduğu dialoqlar sual-cavab, təhrik-mühakimə, surətlərin, hadisələrin qiymətləndirilməsi, mübahisə, emosiyanın coşması və ifadəsi üzərində inkişaf edib irəliləyir. Həyati-aktual mövzular dramaların dialoq materiallarına çevrilir, fikirlər, qənaətlər, emosiyalar obraz və personajlar arasında bölüşdürülür, danışanların bir-birindən fərqli, yaxud yaxın cəhətləri qabaqcadan təyin olunur. İlyas Əfəndiyevin dram dilində bu cəhətləri bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmaz.

İlyas Əfəndiyevin dram dili özünəməxsus təbiətə malikdir.

---

⁴Arif, M. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / M.Arif. – Bakı: Azərb. SSR EA, – c. 2. – 1968. – s.242

Onun çoxsaylı dramlarında dil və üslub janrın tələblərinə görə müəyyənləşir. Səciyyələndirici dialoqlarbu böyük sənətkarın dramları üçün çox xarakterikdir. Bu mənada müxtəlif dil vasitələri ilə yazıcının qoyduğu problemlərin, sosial-mənəvi ziddiyyətlərin mahiyyəti açılır, ən başlıcası isə hər bir obraz və personajın daxili aləmi səciyyələndirir.

Tədqiqat göstərir ki, İlyas Əfəndiyevin dram dilində obraz və personajları səciyyələndirən vasitələr, üsullar rəngarəngdir: 1) *surətlərin işləri, əməlləri, məsləkləri, hərəkətləri onları səciyyələndirir: Alxan. Söz ilə iş olmaz. Mənə bir sübut ver, gör atasını dalına şələləyirəm, yoxsa yox! Mədəd. Sübut? Sübutu hardan alım? Mən kəmsavadam, sən kəmsavad, haqq-hesabdan nə sənin başın çıxır, nə də mənim;*⁵ 2) *nitqdə sözlərin, ifadələrin, cümlələrin mənasını dəyişmək yolu ilə obraz və personajlar səciyyələndirir: Qulu (Nəcəf). Ay canım, ona nə baş qoşursan? Deyir, “Qarğanın min bir oyunu var, bir qozun başında”. Bu küy-kələkdən məqsəd odur ki, heç kəs Mədədə dinməsin. Adı olsun kolxozçu, amma özü səhərdən axşamacan öz xüsusi təsərrüfatında işləsin, vəssalam! Mədəd. “Keçəl baxdı güzgüyə adın qoydu özgəyə”;* 3) *obraz və personajların xarakteri açılır: Mədəd. İlan kimi qabıq qoyan mən, amma hamıdan çox əməkünü alan Nəcəf! Qulu. Deməqoqluqla iş olmaz, yoldaş Mədəd. Hər kəsin öz yeri var;*⁶ 4) *obraz və personajların bir-birinə, eləcə də sosial mühitə münasibəti yolu ilə xarakterik cəhətlər müəyyənləşir: Naringül. Mən zəhmətə öyrənmişəm, nə cür olsa dolanacağam. Qoy o adam qeydə qalsın ki, (Nəcəf istehzalı bir nəzər salaraq) arvadını eləyib xanım, oturdub evdə, özü də olub Almurad bəyin darğası, harada aşdır, orada başdır;*⁷ 5) *obraz və personajların emosional vəziyyəti müəyyənləşdirilərək səciyyəvi cəhətlər təyin olunur: Nəcəf. Balam, niyə ağzınıza su alıb durmusunuz? Bu boyda məsələ həll olunur. Xanmurad, niyə susursan, niyə danışmırsan? Qulu, niyə dinmirsən? Naringül. Heyf Quludan! Tay o ki danışmadı,*

---

⁵Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. –1965. – s.248

⁶Yenə orada, – s. 249

⁷Yenə orada, –s.268

*dünyalar qara geyəcək!*⁸

İ.Əfəndiyevin dram dili özünün ifadə formalarına görə novatorudur. Yenilik obraz və personajları yeni ab-havaya uyğun danışdırmaqda, yeni həyatı başa düşməkdə, anlamaqda və fikirlərini bu istiqamətdə qurmaqda göstərə bilər. “*Ən əsas tərkib hissələrinə görə öz sələflərindən fərqlənən bu yeni dil sovet dövrü dramaturgiyamızın dili idi – yeni dövrün, yeni həyatın, məişətin, mübarizənin, yeni dünya adamlarının səsi idi. Bu yeni dram dilini zaman özü tələb etmişdi*”⁹.

İlyas Əfəndiyevin dram dili ənənəvi dram dilindən cümlələrin strukturuna görə seçilir; ənənəvi və yeni dram dilləri arasındakı intonasiya ayrılığı seçilmiş sözlərin səciyyəsi ilə bağlıdır. Yeni dram dilində alınma və arxaik sözlərə az rast gəlmək olur. Bu dil öz sələflərindən güclü milli koloriti, estetik prinsipləri ilə də seçilir. Yeni dram dilində özünəməxsus nitq və danışq xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. İ.Əfəndiyevin pyeslərindəki hər bir tipin hansı sinfə, hansı ictimai zümrəyə mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun nitq sistemi, ayrı-ayrı leksik vahidləri, tipik ifadələri və nəhayət, cümlə konstruksiyaları ən yaxşı və etibarlı vasitədir. İ.Əfəndiyevin novatorluğu xalq dilinin zənginliyini dram dilinə gətirməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Bu, bir tərəfdən də frazeoloji və trop novatorluqdur. Onun dramlarının dilindəki aydınlıq, hikmətlilik, fəlsəfilik əlamətləri novatorluğun yaranma nöqtələri kimi çıxış edir.

İlyas Əfəndiyevin dramlarının leksikasını bir sistem kimi bu sahə və qruplar müəyyənləşdirir: 1) semantik sahə; 2) leksik-semantik söz qrupları; 3) tematik qrup; 4) kommunikativ qrup; 5) cins-növ qrupu (sinonim cərgə, antonim cütlük, çoxmənalı sözlərin bütün mənalarının cəmi).

I fəslin III yarım-fəslə **“Lirik-psixoloji dram dilinin formalaşması və inkişafında İlyas Əfəndiyevin rolu”** adlanır. Ədəbi dilimizin, o cümlədən bədii dilin öyrənilməsində yazıçı rolu, şübhəsiz, inkarolunmazdır. Bu mənada İ.Əfəndiyevin həm nəsr, həm də dramaturgiyası ədəbiyyatımızda yeni bir janrı – lirik-psixoloji

⁸ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. –1965. – s.269

⁹Axundov, A. Dil və ədəbiyyat: [2 cilddə] / A.Axundov. – Bakı: Gənclik, – c. 2.

janrı meydana gətirdi. “Sən həmişə mənimləsən”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Mənim günahım”, “Unuda bilmirəm”lə milli ədəbiyyatımızda müasir lirik-psixoloji dramın əsası qoyulur. Bu janrın dil xüsusiyyətləri çox zəngindir. Lirik-psixoloji üslub, ümumiyyətlə, dramaturgiyada ədəbi istiqamət kimi mühüm yer tutur. Fikrimizcə, İ.Əfəndiyevin dramlarının bədi tamlığının əsasını məhz onun üslubu təşkil edir. Ədəbi tənqiddə, ədəbiyyatşünaslıqda, yaradıcılıq məsələlərinə dair bir sıra son tədqiqatlarda İ.Əfəndiyev, ən əvvəl, lirik-psixoloji üslublu sənətkar kimi qiymətləndirilir. Onun dramaturgiyasında obraz dilinin şeiriyyəti təkcə geniş həyat səhnələrinin verilməsində və mükəlləmlərin bolluğunda deyil, obrazların fərdi psixoloji və ictimai dramizminin ifadəsində, onların bir-birinə münasibətində və dəruni sarsıntıların daxili nitq kimi səsləndirilməsində özünü göstərir.

Dramaturqun dilində satirik və poetik üslub vəhdət təşkil etsə də, lirizm onun yazı dəstxəttini səciyyələndirən ümumi və aparıcı cəhətdir. Fərdiləşdirmə və təzad dramlardakı obrazların mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterləri vasitəsilə açılır.

Sözə qənaət, az sözlə dərin fikirlər ifadə etmək bacarığı İ.Əfəndiyevin dramlarına da xas olan ən ümdə xüsusiyyətlərdəndir. İ.Əfəndiyevin bütün əsərlərində sözlər minimum kəmiyyətdədir. Yazıçı mümkün qədər lakonik cümlələrdən istifadə edir. Bu da obrazlılığı təmin edir, hər cümlə bir şeir misrası kimi səslənir.

İlyas Əfəndiyevin dram üslubu canlı və son dərəcə dinamikdir. Canlı dil materialları, xalq ifadələri hər bir obraz və personajın nitqini əlvan şəkllə salır. “Tipik şəraitdə tipik surətlər yaradan” dramaturq obrazın öz dili ilə onun fikrini açır, göstərir. Məsələn, “Mahni dağlarda qaldı” pyesində Böyük bəylə bacısı Şahnaz arasındakı dialoq ağa-rəiyyət münasibətlərinin açılması üçün əlverişli bir gedişdir: *Böyük bəy. ...Topxana meşəsinə baxanda, ağa olmağım fikri məni sevindirdi. Mən düşünürdüm ki, o Topxana meşəsinə bizim babalarımıza havayı bağışlamamışlar. Hər şeyi ağıl və cəsarət həll etmişdir! Demək, ağılıq, kübarlıq bizim qanımızdadır. Bizim təbiətimizi ondan ayırmaq olmaz. Ona görə də, biz, rəiyyətin, babalardan bizə miras qalan müqəddəs haqqımıza toxunmağına yol verə bilmərik! ...Zorla yaranan bərabərlik heç kəsi xoşbəxt eləməz,*

*bacı!*¹⁰ Ümumiyyətlə, obraz və personajların nitqini replikalarda xarakterə uyğun qurmaq bacarığı İlyas Əfəndiyevin dram dili üçün səciyyəvi haldır.

Dramlarında müasirliyin estetik prinsipləri bədii dilin gözəlliyinə əsaslanmışdır. “Tənha iydə ağacı”, “Hökmdar və qızı” dramlarında mənəvi böhranlar, zaman konfliktləri dilin antonim vasitələri ilə gerçəkləşir. Tarixi mövzuların dramlarda təqdimində ana dilinin tarixizmlərinə müraciəti, şübhəsiz, bu mövzunun xüsusiyyətlərini dərinlənən açıb göstərir. Dramaturq siyasi mühitin ideoloji, siyasi-əxlaqi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində siyasi terminologiyaya müraciət edir. “Mahnı dağlarda qaldı”, “Xurşidbanu Natəvan”, “Şeyx Məhəmməd Xiyabani” kimi tarixi dramlarında tarixi şəxsiyyətlərin baxışları, nitq xarakterologiyası və s. dialoqların tutarlı replikalarında açılır. Tarixi obrazların danışıq nitqi digərlərindən baxışlar prizmasına görə seçilir. Mövzu və janr baxımından müxtəlif olan dramların spesifik bədii-estetik, ictimai-fəlsəfi keyfiyyətləri onun ecazkar dilinin gücü ilə də göstərilir.

İ.Əfəndiyev, hər şeydən əvvəl, böyük dialoq ustasıdır. Onun qurduğu dialoqların forma və məzmunu bütövdür, vəhdət təşkil edir. Həmin dialoqlarda iki tip, obraz qarşı-qarşıya gəlir. Konfliktlər üzərində qurulan dialoqlarda sual-cavab strukturu əsas yer tutur. Bu struktur replikalardan ibarətdir. Bir replika digərindən doğur. Əsasən, sual-cavab quruluşu üzrə inkişaf edən ayrı-ayrı dialoqlar kommunikativ vəzifəni yerinə yetirir.

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərindəki dialoqların quruluşu müxtəlif çeşidlidir. Bunlardan biri – fərqləndirici cəhəti təkrarlardır. Dramların dilində təkrar sorğuya daha geniş yer ayrılmışdır. Məsələn, Cahangirin nitqində: Əgər siz Sadıqovu bir ər kimi sevmirsinizsə, niyə onun minnətini edirsiniz? Mən sizin xahişinizin mənasını bilməliyəm. Elə deyilmi? Ona görə də təkrar soruşuram. Əgər siz ərinizi sevmirsinizsə, nə üçün onun işini öz taleyinizlə əlaqədar hesab edirsiniz?

İ.Əfəndiyev dram əsərlərində hər bir personajı öz nitqində danışdırır bilir. Məs.: “Atayevlər ailəsi” pyesində Xuduş “amanın bir

---

¹⁰Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.78-79

günüdür”, “bir dəli şeytan deyir”, “kişinin qulağını yaman doldurublar” cümlələrini tez-tez işlədir: *Bıy!...Bıy!. Nə danışırсан! İstəyirsən üçümüzü də tutub bassın dama? Amanın bir günüdür, bu sözü burada dedin, bir də heç yerdə demə!*¹¹

Dramaturq obraz və personajların fikir və düşüncələrinin aydın şəkildə çatdırılmasında xalq zərb-məsəllərindən çox istifadə edir, bu da nitqi mənalandırmayla yanaşı, ifadəliliyi, obrazlılığı artırır. Bu məsəllər müəyyən mətləblərin açılmasına xidmət edir. Məsələn, “Dəvədən böyük fil var”; “Evimizdə bişməyib, qonşudan gəlməyib”; “Ot kökü üstə bitər” və s.

Dissertasiyanın “*İlyas Əfəndiyevin dramlarında sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri*” adlı II fəslə 4 yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə İ.Əfəndiyevin dram əsərlərində sözün ümumişlək, dialekt və şivə, terminoloji xarakteri açılır. Peşə-sənət, jarqon və arqo, ekspressiv-emosional, loru, vulqar, poetik leksika, yeni və köhnəlmiş sözlər, ekzotizmlər, onomastik vahidlər, milli və alınma sözlər ayrı-ayrı qruplar üzrə təhlil olunur.

İlk yarım-fəsildə dram dilində sözün işlənmə sferalarınınəzərdən keçirilir. İ.Əfəndiyevin dram dilində ümumişlək sözlər vasitəsilə aydın, yadda qalan obrazlar yaradılmışdır. Belə sözlərlə dərin fikirlər, milli hiss və duyğular, əsərin məzmununu tez mənimsənilə bilir. Məs.: *Mən sənə demək istəyirdim ki, yaşaya bilmirəm sənsiz! Sən bir dəqiqə mənim yadımdan çıxmırsan! Ərə getdiyim adam hər dəfə mənə yaxınlaşanda sən gəlib dururdun gözümün qabağında. Mənə elə gəlirdi ki, əsl ərim, əsl sahibimsənsən, sənə xəyanət edirəm. Özüm özümə nifrət edirdim...*¹² Bu mətn parçasındaki sözlərin hamısı, demək olar ki, ümumişlək leksik vahidlərdir.

Dialektizmləri personajların dilində işlətmək daha çox üslubi xarakter daşıyır. Surətin hansı coğrafi regiona məxsus olması aydınlaşır və tamaşaçılarda gülüş, bəzən isə qəzəb doğurur. Dialekt və şivə sözləri İ.Əfəndiyevin dram dilində obrazları səciyələndirmək üçün istifadə edilir.

---

¹¹Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – c. 2. – 2002. – s. 28

¹²Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.107

Dialektizmlərin mühüm bir qismini surət dilində işlənən dialekt sözləri təşkil edir. Surətlərin dilində işlənən dialektizmlər, bilavasitə onların daxili aləmini, xarakterini açmaq, nitqlərini tipikləşdirmək üçün mühüm vasitələrdəndir. Dialektizmlər obrazların nitqindəki milli koloriti gücləndirir, yerli şəraiti əks etdirir. Məsələn, *eyzən – həmişə mənasında: Nargilə. Mən zavodda, qəsəbədə sizin haqqınızda eyzən yaxşı sözlər eşidirdim; yadırğamaq – yaddan çıxarmaq mənasında: Həsənzadə (dərindən nəfəs alaraq). Yadırğamışam. Mənim nəğməmin susduğu vaxtdan xeyli zaman keçibdir.*¹³

Dialekt sözlərinə dramaturqun öz təsvir dilində də rast gəlmək olur. Məsələn, leysan mənasında “şiravan” sözünü işlədib.: *Bayırda şiddətli göy gurultusu eşidilir. Şiravan yağış tökülür*¹⁴.

Bədii əsərlərin dilində müxtəlif peşələrə, texnikaya aid termin səciyyəsi daşıyan sözlər də işlədilir. Belə söz və terminlər, əsasən, personajların, qismən də yazıçının öz dilində olur. Məsələn, İ.Əfəndiyevin “Bahar suları” və s. dramlarında işlədilmiş *traktor, kultivator, kətmən, çiyid, arat, dırmiq, qaysaq, vağam, dondurma şumu, qırxım, ferma* və s. söz və terminlər sırf kənd təsərrüfatı ilə bağlıdır.

İ.Əfəndiyev dram əsərlərinin dilində terminlərdən iki cür istifadə etmişdir: 1) rus sözlərindən ibarət terminləri dilimizdəki qarşılığı ola-ola işlətməmişdir və bu, sırf üslubi məqsədə xidmət edir; 2) əsl elmi – sahə terminlərindən istifadə etmişdir.

İ.Əfəndiyev bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminlərindən istifadə etmişdir: monoloq, dramatik, pafos və s. Qohumluq terminləri dramların dilində daha çoxdur. Məs.: ana, ata, yeznə, kürəkən, bacı, qardaş və s. Bir sıra dramlarda hüquqla bağlı terminlərdən istifadə olunmuşdur: cinayət məsuliyyəti, sərəncam, istintaq və s.

Dram dilində termin səciyyəsi daşıyan sözlərin iki mühüm əlaməti – spesifikliyi və ümumişlək xarakteri nəzərdən qaçmır. Spesifik səciyyəli terminlər dramda bəhs olunan sahənin informasiya mübadiləsi ilə bağlı işlədilir. Məsələn, söhbət tibb sahəsindən gedirsə, tibbi terminlər: *Kamran – Göstərəcəyiniz tibbi yardımı pula*

---

¹³Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s.331

¹⁴Yenə orada, – s.336

*satmazsınız! Rəhmanzadə – Onlar immunitetə öyrənən mikroblar kimi yeni formaya, yeni həyat tərzinə keçib, yenə də bildiklərini edəcəklər!*¹⁵

II fəslin 2-ci yarımfəslində sosial leksikanın sahələrindən danışılır. İlyas Əfəndiyevin “Bahar suları” dramında bir kolxozun təmsalında ona məxsus peşələrin və onu ifadə edən sözlərin toplusu ilə yaxından tanış oluruq: *Naringül. Kolxozdur, sənin əmrin iki yüz gün almaqla aşır, mənimki yüz gündə. Balam, bu sən Nəcəf deyilsən ki, ha adını qoymusan bağ briqadiri, amma sən səhərdən axşamacan bazarlarda meyvə satırsan?*

İ.Əfəndiyevin dram dilində, əsasən, iki-üç arqo istifadə olunmuşdur: *tuz – pullu kişi; paxan – ata, maxan / maxaniya – ana. Məsələn: Aynur (qəsdən zaraftla). Konyak vururdu. Cavahir. Harda? Aynur. Kafedə... İki tuz kişiylə...; Musik – Paxan...hamısını o sahə müvəkkili Cavad elədi; Musik – Maxaniyaya de ki, narahat olmasın!*¹⁶

Bədii əsərlərdə arqo leksikasından ictimai qrupların spesifik xüsusiyyətlərini açmaq üçün də istifadə olunur. Məsələn, İ.Əfəndiyevin dram dilində satmaq (xəyanət etmək), vurmaq (spirtli içki içmək), yatmaq (həbsxanaya düşmək) və s. mənələrdə işlənir.

Dram dilində emosional-ekspressiv söz qruplarının bir neçə formasına rast gəlmək olur: 1. Əzizləyici sözlərin həm cütlərəfli, həm də təkərəfli birləşmələr forması: əzizim, mənim əzizim, mehribanım, ümidim, mələyim və s.2. Kiçiltmə bildirənlər: qızcığaz 3. Müəyyən etinasızlıq, laqeydlik, nifrət bildirmək üçün işlədilənlər: çərənçi, bambılı və s. 4. Təhqir və söyüş bildirənlər: dələduz, axmaq və s. Personajların nitqində emosionallıq balası, qadası, xalası, nənəsi, atam, bacım, anacığım, dədəciyim və s. əzizləmə bildirən vokativ sözlər vasitəsilə gücləndirilir. Dramların dilində əclaf, namərd, alçaq, idiot və s. sözlər də emosional qiymətvermə ölçüləri kimi diqqəti çəkir. Söyüş xarakterli söz və ifadələr: heyvan qızı, köpək uşağı, it balası, gədənin biri gədə və s. emosional dəyərvermə baxımından ciddi situasiyalarda işlənir.

---

¹⁵Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.182

¹⁶Yenə orada, – s.64, – 208

İ.Əfəndiyevin dram qəhrəmanlarının hər birinin özünəməxsus söz ehtiyatı vardır. Bəzilərinin nitqi normadan kənara çıxmır, bəziləri isə fikirlərini qeyri-normativ, qeyri-ədəbi loru sözlərlə ifadə etməyə məcbur olur. Məsələn: *Qambay. Lələşin, gör nə edəcəkdir*¹⁷.

Vulqarizmlər bədii üslubda istifadə olunaraq, surətin nitqini fərdiləşdirir, onun daxili aləmini açır. İ.Əfəndiyev həm kobud, həm də söyüş səciyyəli vulqarizmlərdən dramalarının dilində istifadə etmişdir. Məsələn: *Hacı Fərhad – Mən özüm şah ərbablarını heç bir vaxt it yerinə qoymamışam, hamısı biqeyrət köpək uşağıdır!*¹⁸ İ.Əfəndiyevin dramaturgiyası məişət, ailə münasibətlərindən kənarda təsəvvür olunmur. Məsələn, yazıçı “zad” tüfeyli sözünü qoşa sözlərin tərkibində tez-tez işlədir. Məs.: *Şahmar (təəccüblə) – Yox a...Bəlkə kişi qızıl-zad tapıb, ə?*

Varvarizmlərin dialoqlarda istifadə olunması iki məqsəd daşıyır: bir yandan replikada bir xalqa aid xüsusi anlayışı və yerli koloriti ifadə edir, o biri yandan isə komik vəziyyət yaratmaq üçün işlədilir. Məs.: *Qədim. Nə vaxtdan əmələ gəlib sizdə bu ninormalnı hal?*¹⁹

Dramaturq sovet dövrünə aid sözləri obraz və personajların nitqinə gətirmişdir: *seçici, keçici, buzdolabı, yenilikçi, önlük, qalibçi, bitiş, peşəyönümü, uyar (müvafiq sözünün əvəzinə), ömürlük və s.*

İ.Əfəndiyev tarixi dövrə aid müəyyən əhvalat və ya hadisənin təsvirində həmin dövrü daha qabarıq canlandırmaq üçün köhnəlmiş sözləri personajların nitqinə gətirmişdir. Belə sözlərə dramaturqun tarixi mövzuda yazdığı pyeslərdə daha çox rast gəlmək olur. Əsərlərdəki köhnəlmiş sözlər, əsasən, təhsil sistemi, pul vahidlərinin adlarından ibarət olur. Məsələn: *Şahzadə xanım. Tehran darülfünununun heç bir tələbəsi, mənim zadəgan sinfimin heç bir oğlanı sənə bənzəmirdi.*

Dram əsərlərinin dilində alınma sözlər personajların nitqində tipikləşdirmə, bəzən də jarqon yaratmaq üçün istifadə olunur. Komik

---

¹⁷Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s.32

¹⁸Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.116

¹⁹Yenə orada, – s. 93

situasiyalarda da belə sözlər yararlı bir vasitəyə çevrilir. Alınma sözün interferensiyası müxtəlif nitq şəraitində reallaşır. Məs.: *Nəcəf. Deyirlər guya Uğur injinerlə əlbir olub kirli pul yeyib...*²⁰.

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilində qeyd olunan müəyyən söz qrupları bədii dilin təsvir imkanlarını xeyli genişləndirir, yazıcının dil və üslubunu zənginləşdirir, digər xalqlar, dialektlər haqqında təsəvvürləri artırır.

3-cü yarımfəsil "**Onomastik vahidlərin semantikasi**" adlanır. Onomastik leksikanın geniş işləndiyi mənbələrdən biri də bədii əsərlərdir. Yazıçı hər bir personajın, obrazın adının seçilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Antroponimlərdən bədii ədəbiyyatda personajın əsl və qondarma adını ifadə etmək, adın əzizləmə çalarını əks etdirmək, qeyri-adi, obrazlı situasiyaları vermək və s. üçün istifadə olunur. İ.Əfəndiyevin dram əsərlərində şəxs adının əzizləmə formasından çox istifadə olunur:

Lətafət – Liliya / Liliçka şəklində: Lətafət (ayağa qalxaraq). "Lətafət xanım" nə üçün? Sən ki həmişə mənə Liliya deyirsən?! Sadıqov. Liliçka! Sən nə danışırısan?!²¹

Dramaturq şəxsin xasiyyəti, psixoloji durumu, xarici görünüşü ilə əlaqədar ləqəb işlədir: *Şahzadə xanım. İnqilabın ilk sədaləri eşidiləndə gərək idi Tehran hökuməti maymaq Mehdiqulu xanın əvəzinə səni göndərəydi Təbrizə!*

İlyas Əfəndiyev dram əsərlərində şəxs adlarını bu prinsiplər əsasında seçmişdir: 1. Obrazın, personajın adı ilə xarakteri arasında bağlılıq prinsipi. Bu prinsipə görə dram iştirakçılarının adının leksik mənası həmin surəti xarakterizə edə bilir. 2. Dram dilində personajların oxşar xarakterləri ilə oxşar onomları arasında ümumilik prinsipi. 3. Dramaturqun obraza və personaja bəslədiyi rəğbət hissi ilə bağlı olaraq obrazın adlandırılması prinsipi. 4. Obrazın əsas xarakterik cizgilərinə, cəmiyyətdə qazandığı mövqeyə müvafiq, mənsub olduğu sosial təbəqənin əksinə uyğun olaraq adlandırılması prinsipi. 5. Gerçək həyatdan alınmış insanların prototipini yaradaraq

---

²⁰Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1965. – s.275

²¹Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – c. 2. – 2002. – s.289

obrazı adlandırmaq prinsipi.

Replikalarda işlədilən real toponimlər vasitəsilə konkretlik, dəqiqlik ifadə olunur, əsərdəki hadisələr, görüləcək işlər xatırlanır. Məs.: *Knyaz Xasay – Bəli, əmi, Xurşidbanu Arazdan Mil düzünə arx çəkdirmək istəyir*²².

“İlyas Əfəndiyevin dram dilinin frazeologiyası”adlı 4-cü yarımfəsildə yazıçının dramaturgiya dilində frazeoloji vahidlərin semantik tip və variantları araşdırılmış, xüsusən də obraz və personajların nitqində işlənən aforizmlərin, atalar sözü və məsəllərin üslubi imkanları aydınlaşdırılmışdır.

İ.Əfəndiyev dram dilində frazeologizmlərin aşağıdakı üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir: 1. Bədii ifadə və təsvir vasitəsi (epitet) kimi: Onun dumanlı baxışları səyridi²³. 2. Bədii priyom kimi: Hər igidin bir eybi var²⁴. Dramaturq mövcud frazeologizmlərdə yeni dəyişmələr edir. Məs.: Dadaş Rəhimoviç “Acığım gələr su içərəm” əvəzinə “acığım gələr pivə içərəm” deyir və beləliklə, yeni çalarlı bir ifadə yaradır. 3. Alliterasiya frazeoloji vahidlər vasitəsilə də yaradıla bilər: *Əhmədcan (eyhamla). Deyirlər, dava-dalaşdan sonrakı qohumluq şirin olur. Onunçıçəyi çirtlayır*²⁵; 4. Frazeoloji vahidlər üslubi baxımdan rifm və ritm yaradır: Nərmin. *Əlisi dəli, vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli*²⁶. 5. Frazeoloji vahidlər evfemistik xarakter daşıyır: *Fəridə (həqarətlə). Bacım...ayının, gününün içindədir*²⁷. 6. Frazeoloji vahidlər söz-cümlə şəklində personajların nitqində əzizləmə semantikasını yaradır. Məs.: başına dönüm, baş üstə, gözüm üstə və s.

Bu məqsədlə İ.Əfəndiyev frazeologizmin ifadə tərzinə yenilik gətirir, məzmunu isə toxunmur, formasında bəzi “əməliyyatlar” aparır: a) tərkibin biri digər sözlə əvəzlənir; b) tərkibin formasındakı sözün,

---

²²Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.27

²³Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s.10

²⁴Yenə orada, – s.62

²⁵Yenə orada, – s.43

²⁶Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərənşr, – c. 1. – 1964. – s.67

²⁷Yenə orada, – s.43

elementin biri işlədilmir; c) tərkibin birinə əlavə qüvvətləndirici element verilir. Bunun nəticəsində frazeoloji vahidin ekspressivliyi çoxalır, ifadəlilik təsiri genişlənir.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, frazeoloji ifadələrin dialoqda bir sıra vəzifələri vardır: 1) frazeoloji ifadələr personajların nitqini, xarakterini, emosiyasını, şəxs və hadisələrə münasibətini, həyat təcrübəsini və s. obrazlı şəkildə əks etdirir; 2) frazeoloji ifadələr replikaları bir-birinə bağlayan vasitəyə çevrilir.

Replikanın birində idiom, o birində atalar sözü və ya zərb-məsəl. Bu frazeoloji sıra İ. Əfəndiyevin dramaturgiya dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir: *Kərim. Deyirəm axı, bu əmioğlu niyə gecə səhərəcən kitabdan əl çəkmir. Lalə (gülümsəyir). Çox oxuyur? Kərim. Yaman tünd xasiyyətdir, bir şeydən ki, yapışdı, deyir, “öldü var, döndü yoxdur”*²⁸. “Əl çəkmir” frazeoloji birləşməsi ilə “öldü var, döndü yoxdur” atalar sözü dialoqda rabitə yaratmışdır.

Nitqi fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün frazeoloji ifadələr əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Dramaturq dram əsərlərinin dilində “dil yetirmək”, “ah çəkmək”, “acığı tutmaq”, “ürəyi açılmaq”, “bağrı çatlamaq” və s. ifadələrdən gen-böl istifadə etmişdir: *Dilşad xanım. Eh, Liliya, biz qadınların bəzən aqlımız gözümüzdə olur. Ona görə də Sadığa getmək istəməyib deyəndə ki, “qocadır, sir-sifəti xoşuma gəlmir”, mənim acığım tuturdu*²⁹ ;

İ.Əfəndiyevin dram dili ismi və feili frazeologizmlərlə zəngindir: iti yaddaş, ağıllı ifadə, ağır xatirə, ağır dərd, ağır yara, xoşbəxt yuxular, soyuq bir ifadə, zəhmət çəkmək, ürəyi yanmaq, fikir çəkmək, haqq-hesab çəkmək, gözünə birtəhər dəymək və s. Məsələn: *Üzündə bir sərt görünən açıq və ağıllı ifadə var; Təki sizin kimi dostlar üçün zəhmət çəkək*³⁰.

İ.Əfəndiyevin dram dilindəki aforizmlərdə bir vahid məna birləşir və üzvlərinə ayrılmayaraq müəyyən bir fikir bildirir. Aforizmləri iki qrupa bölə bilərik: kinayəli və nəsihət xarakterli aforizmlər. Hər iki aforizm növü İ.Əfəndiyevin dram dili üçün

---

²⁸Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərənəşr, – c. 1. – 1964. – s.74

²⁹Yenə orada, – s.236

³⁰Yenə orada, – s.243, 248

xarakterikdir. Yazıcının dram dilində müşahidə olunan aforizmlərin təhlili belə bir nəticəyə gətirir: 1. İlyas Əfəndiyevin qurduğu dialoqlardakı aforizmlər geniş mənalıdır və qeyri-adidir. Obrazlar öz nitqlərində aforistik ifadələrdən istifadə edərək həyata fəal münasibət bildirir. 2. İlyas Əfəndiyevin dialoqlarındakı aforizmlərin xarakterik cəhətlərindən biri də onun xalq danışığı üslubuna son dərəcə yaxınlığı və özündən əvvəlki sələflərinin personajlarının dilinə oxşarlığıdır. 3. Aforizmlərin qeyri-adiliyi həm dialoji kontekstlərdə təsvir olunan cəmiyyətin, həyatın əsas şərtləri ilə, həm də dialoqların qurulma mexanizmi ilə bağlıdır. 4. Son yazılmış dramlarda xalqa dair aforizmlər işlənir, kitab səciyyəli aforizmlər isə yoxa çıxır.

Atalar sözləri obrazların nitqində işlənərək, onların istək, niyyət və mətləblərinin üzə çıxmasına müəyyən şərait yaradır. Atalar sözləri və məsəllərə müəllif tərəfindən dəyişdirilmiş formada da təsadüf olunur. Məsələn, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” qəlibinin yerinə: *Aynur. Sonrakı peşmançılıq yaman olur*³¹.

Beləliklə, dissertasiyanın bu fəslində dram dilindəki leksik vahidlər mövcud sahələr üzrə qruplaşdırılmış, kəmiyyətindən və istifadəsindən asılı olaraq İ.Əfəndiyevin hansı məzmununa malik söz qrupundan istifadə etmə bacarığı müəyyənləşdirilmişdir. Biz real dil faktlarına (dramlardakı obraz və personajların nitqində işlətdiyi söz və ifadələrə uyğun) istinadən bu bölgünü aparmışıq. Sözdən dramaturqun istifadə uğuru bu təsnifata uyğun qiymətini tapır.

Dissertasiya işinin III fəslə **“Dram dilinin semantik-üslubi keyfiyyətləri”** adlanır. Bu fəsildə dram əsərlərində leksik vahidlərin semantik təsir gücü, funksiyaları və mətnaltı mənalı komik-bədii vasitələr, leksik-semantik söz qrupları, söz və ifadələrin metaforikləşməsi prosesi, söz oyunu və yazıçı dilinə məxsus fərdi, orijinal keyfiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Biz burada İ.Əfəndiyevin dramlarında işlənmiş söz və ifadələrə leksik-semantik və üslubi planda yanaşırıq.

Sözün təsir qüvvəsi personajların nitqində, danışığında daha güclü olur. İlyas Əfəndiyev dramlarında miqyasından və çəkisindən

---

³¹Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.100

asılı olaraq hər bir personajın xasiyyətinə, hadisələrin inkişafına uyğun nitq vahidlərindən – canlı danışiq dilindən geniş dairədə istifadə etmişdir.

İ.Əfəndiyevin qurduğu dialoqların, elə bil, iki səviyyəli mətnaltı mənası var: biri süjetin hərəkəti ilə, o biri isə fəlsəfi, mənəvi, sosial hadisələrlə bağlıdır. İ.Əfəndiyevin dramlarında sözün üslubi manerasının öyrənilməsi bir tərəfdən də bizə dramatik janrı doğru təhlil etməkdə köməklik göstərir.

Bədii sözün təsir gücünün İ.Əfəndiyev dramlarında “hərəkəti”, “çevikliyi” aşağıdakı cəhətlərlə səciyyələyə bilər: 1. Dram dilində sözə yanaşma replika ilə bağlıdır. 2. Dramatik əsərlərdə bədii söz iki aspektdən öyrənilə bilər: personajın danışiq strukturunun elementi və bir də pyes ətrafında bütöv semantik sistem kimi. Birincisi xarakterin açılmasına kömək edir. İkinci aspektdə də dialoqun məzmun-ideya istiqaməti və dil-sənətkarlıq əlamətləri tədqiq olunur. 3.İ.Əfəndiyev sözünün realist dramda fəaliyyəti obraz nitqinin qanunları ilə bağlıdır. 4.Sözün çoxfəaliyyətliliyi və mətnaltı mənanın mürəkkəbliyi. 5.Sözün funksiyasına əsasən leytmotiv-sözlər yaranır. Bu, personajın həyat təcrübəsindən, onun dünyaya baxışından və fikrindən asılıdır. 6. Dramaturqun fərdi üslubu mətnaltı mənanın xarakterindən asılıdır: 1) mətnaltı məna nitqin psixologiyası ilə bağlıdır; 2) müəllifin şərtini bürüzə verir. 7.Yazıçının üslubunu müəyyənləşdirmək üçün əsərdə olan sözlərin ideoloji-siyasi mənasını başa düşmək lazımdır.

İ.Əfəndiyev dramlarının semantik-üslubi sistemi onun əsərlərinin xarakterindən, dünyabaxışından və ədəbi dil məktəbindən asılıdır. Bura aşağıdakıları aid etmək olar: surətlərin daimi assosiativ özəyi; dil metaforasının canlanması; sözün bütöv və böyük kontekstlə sıx əlaqəsi; sözün inkişafı; sözün kontekstdə aktivləşməsi; nitq frazeologiyasının müxtəlif formada dəyişməsi; nitqin aforizm dolğunluğu; sözün müxtəlif əlavə-ideoloji mənalari: etik anlayış, sosial anlayış, psixioloji durum (həqiqət, xeyirxah, güc, qəhrəman); üslubun aktiv elementi olan üslubi kontrast; dramatik nitqin canlı dialoqa yaxınlığı və s.

Dramaturqun əsərlərində söz mənacə aktivləşir, dialoqun replikalari semantik cəhətdən mürəkkəbləşir və yerində, məqamında işlənmiş

metafora tipləri bir-biri ilə uyğunlaşır. Replikalar arasında struktur-semantik vəhdətin aydınlığı duyulur, aforizmlər quruluşca ekspressiv sintaksisin qanunlarına tabe edilir.

Sözün mürəkkəbləşməsində, siyasi məna daşımada subyektiv-psixioloji mətnaltı mənalər böyük rol oynayır. Buzə görə, İ.Əfəndiyev üslubunun əsas özəlliyi ondadır ki, bu ənənə onun özünəməxsus üslubu ilə çulğalaşaraq, olduqca çətin və zəngin semantik mənalər əmələ gəlir.

Personajların nitqində sözlərin mənaləri ictimai funksiyasını dəyişir. Məs.: *Saray sözü. Alxan. İndi bu daşları bir-birinin üstünə qoyduqca fikir edirəm ki, əlli-altmış il sonra mənim də nəvə-nəticəm bu mədəniyyət sarayına baxacaq...*³²

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında fərdi keyfiyyətlər, ilk növbədə, söz yaradıcılığında özünü göstərir. Məsələn, dilimizdə “baz” şəkilçisinin quşbaz, arvadbaz düzəltmə formaları işlədilir. Amma “stolbaz”, “içki baz” formaları personaj nitqinə yol taparaq bir şeyə həddən artıq aludə olmaq xarakterini göstərir. Məs.: *Dilşad xanım – Mənim yeznəmin heç bir təqsiri yoxdur!.. Bu Cahangir kimi stolbazların özlərini gözə dürtmək üçün düzəltmələri fitnədir!*³³ İ.Əfəndiyevin dramları həyat materialına, real faktlara, insanlara – prototiplərə əsaslanaraq, onları obrazlı şəkildə təcəssüm etdirir, buna görə də dramlarda əksətdirmə, göstərmə, nəzərə çatdırma xüsusiyyətləri və prinsipləri başlıca rol oynayır. Onun yaratdığı obraz və personajların dilindəki bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə onun dram dilinin spesifikliyinin mühüm təzahürlərindəndir.

III fəslin 2-ci yarımfəslində dramlarda sözün funksiyaları nəzərdən keçirilir. Dram əsərlərində söz iki aspektdən öyrənilə bilər: 1) personajın danışq strukturunun elementi kimi; 2) bütöv semantik sistem kimi. Birinci aspekt xarakterlərin fərdi nitq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə kömək edir. İkinci aspektdə isə yazıcının dilin semantik qanunauyğunluqlarına necə əməl etməsi problemi qaldırılır.

Bədii dildə və üslubda sözün funksiyaları, hər şeydən əvvəl, poetik-estetik, fatik-kontakt və emotiv cəhətləri ilə fərqləndirilir. Fatik

---

³²Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1965. – s.275, 276

³³Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c.2. – 1984. – s.281

funksiyalı nitq daha çox dialoqlarda yer alır. Şifahi nitqə xas olan bu funksiya danışıq prosesində yalnız həmsöhbətlər arasında əlaqə yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Nitqdə vokativ sözlərin işlənməsi bu funksiya ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Dialoqlarda ədə, adə, əyə, əşi, az, aaz, a gədə və s. vokativlərin işlənməsi üslubi məqsədəuyğunluq üçün çox vacibdir. Belə dialoqlarda kinayə baş alıb gedir. Məsələn: *Musik – Qəlat eləmə az... Mən sənə bu professor deyiləm; Cümü – Adə, bu sex rəisi Qədirin qızı deyil?*³⁴

Vokativlərdə əzizləmə çaları qüvvətli olur: *Nəcəf – Balam, niyə ağzınıza su alıb durmusunuz? Qulu (öz-özünə) – Canım, belə də adam olar?*³⁵

Dramların dilində müxtəlif müraciət istifadə edilmişdir: 1) qonorativ müraciətlər: *Uğur. Xanım, sən deyən kimi deyil!*⁴ 2) oppozitivlərdən: *Alxan. Hacı, sənə yaraşmaz!*³⁶ 3) qan qohumluğu ilə bağlı müraciətlərdən: *Uğur. Nə olub, ay ana!;* 4) konkret adla müraciətdən: *Şəfəq (güclə). Mən getməliyəm, Turac...;* 5) peyorativ müraciətdən: *Nəcəf. Əşi, nə harambazlıqdır!*³⁷

İ.Əfəndiyevin dramlarında intensiv sözişlətmələrinin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxartmağa imkan verir: 1) bədii sistemdə İ.Əfəndiyevin dram dilinin obrazlı nitqinin təsiri nəsr dilinin təsirindən deyil; 2) dram üçün xarakterik obrazlar, personajlar var: bu obraz və personajların nitqi, sözişlətmə tərz-i hadisələrin gedişində dəyişir. Danışanın nitq zamanı öz hisslərini və iradi xüsusiyyətlərini ifadə etməsi emotiv funksiya ilə bağlıdır. Emotiv funksiyanın gerçəkləşməsində əzizləmə-küçülmə bildirən sözdüzəldici vasitələrdən geniş istifadə edilir.

Burada obrazların nitqi sovet dövrünün əlamətlərini səciyyələndirməklə bərabər, sözişlətmə prosesini semantik cəhətdən motivləşdirir. Dramda olan sözlər özünün sadəliyi ilə, aydınlığı ilə

---

³⁴Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.194, 213

³⁵Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri:[6 cildə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s.196, 221

⁴ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərənəşr, – c. 2. – 1965. – s.250

³⁶ Yenə orada, – s.250

³⁷Yenə orada, –s. 260

fərqlənir.

Sözün digər mənalarda işlənməsi hallarına çox rast gəlmək olur. Mətnaltı mənalar İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında geniş yayılmışdır. Məsələn: *Fəriş (kefli) – Komissiya xoş gəlir, aeroportdan buracan komissiyanın ayağının altına yüzlük döşətdirərəm!* Burada kinayə, istehza sətiraltı mənanı formalaşdırır.

Mətnaltı mənə aşağıdakı kontekstdə daha qabarıqlaşır: Reyhan. Mən atamın başı üzərində hərlənən qara buludları göürdüm. Sevdiiyin bir adamın uçuruma doğru getdiyini görüb, ona bir kömək edə bilməməkdən də ağır dərd varmı?³⁸

Dram əsərlərində dil situasiyalarla yanaşı, komikliyin də ifadə vasitəsinə xidmət edir. Q.Kazımovun fikrincə, dilin potensial imkanları çox zəngindir və ona görə də hər bir yazıçı dili dərindən duymalı, yaxşı bilməli və bədii dilin xüsusiyyətlərini maksimum nəzərə almalıdır³⁹. İlyas Əfəndiyev “Bahar suları” dramında yumurun, kinayənin ən gözəl nümunəsini yaratmışdır. Bu əlamətlər obraz və personajların nitqində, danışiq etikasında, bir-birinə münasibətlərində meydana çıxır. Burada nitqi təşkil edən hər bir dil vahidi, demək olar ki, komizm əhvali-ruhiyyəsini doğurur. Məs.: *Turac. Eşitdim, eşitdim. Afərin, Xanmurad, vallah, sağsağan kimi həmişə xeyir xəbər gətirir! Xanmurad. Yenə başladın sağsağan? Turac. Nə var, bəyəm, sağsağan pis quşdur? Xanmurad (hövsələdən çıxaraq). Bir də məni sağsağana oxşatsan, səni məhkəməyə verəcəyəm! Sədəf. Ay Turac, sən əmi nəvəsini qartala oxşat, sağsağan nədir? Turac. Oxşadı oxşatmadıq?⁴⁰* Komik effekt yaratmaq üçün kalamburlardan – söz oyunundan bir bədii üsul kimi istifadə edilir. Kalambur İ.Əfəndiyevin dramlarının dilində üslubi priyom kimi özünü göstərir: *Alı kişi – Klub öz işini görüb qurtarıb, indi mədəniyyət sarayı lazımdır! Başa düş! Mədəd – Yaxşı, indi aşağı düşərəm; Sədəf – İndi də divar qəzetinin növbəti nömrəsini çıxarıriq.*

---

³⁸Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1965. – s.362

³⁹Kazımov, Q. Komik-bədii vasitələr / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – s.21

⁴⁰Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1965. – s.273

*Alxan – Bu dəfə kimə çəkirsiniz? Sədəf. Nə çəkək, nəyi çəkək*⁴¹
Mətnə “çəkmək” feili Alxanın dilində kötəkləmək mənasında işlənmiş, komik situasiya əmələ gəlmişdir.

3-cü yarımfəsil **“Leksik-semantik söz qrupları”** adlanır. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin leksik-semantik zənginliyini göstərən dəlillərdən biri poetik çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlikdir. Bu vasitələr dialoq mətnlərinin daxili harmoniyasını yaradır. Yazıçı canlandırdığı hadisəni, söylədiyi əhvalatı daha təbii, maraqlı etmək üçün belə söz qruplarından, yeri gəldikcə, istifadə edir, çoxmənalı sözlər əsasında təzadlar, müqayisələr yaradır, beləliklə də, sənətkar öz məqsədini, ideyasını daha qabarıq ifadə etməyə nail olur.

Dramaturq sözü obraz və personaj nitqində müxtəlif mənələrdə işlədərək predmetin müxtəlif cəhətdən oxşarlığı (forma, rəng, dad, hərəkət), predmetin müxtəlif cəhətdən yaxınlaşması (məkan, zaman, məntiq, proses, funksiya) prinsiplərinə ciddi şəkildə əməl etmişdir.

Dramaturq “dan ulduzu” ifadəsi ilə obyekt anlayışını məcaziləşdirmiş (müqayisə və bənzətmə məqamında) və obrazın dilində ifadəlilik imkanlarını çoxaltmışdır: *Nərgiz – Dan ulduzu kimi parıldayırsan!*⁴²

Dramaların dilində müxtəlif hadisələr geniş yayılmışdır. Məsələn: *Nərgiz – Mənim quzum, necəsən!*⁴³ Burada “quzu” sözü məntiqə görə mənasını dəyişmiş, əzizləmə mənasında işlənmişdir. Bu, məcaziləşmədir.

Omonimik hadisələrə də dramaların dilində rast gəlinir. Məsələn: Ballı. Səndən *divan* istəyirəm, bildinmi, divan! Niyaz. Necə divan, ana?

Ballı. *Haqq divanı!*⁴⁴

Bədii ədəbiyyatda sinonim cərgələrin üslubi keyfiyyətlərindən

---

⁴¹Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s. 295; 180

⁴²Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, –1989. – s.23

⁴³Yenə orada, – s.54

⁴⁴ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1965. – s.281

istifadə etmək yazıçının fərdi üslubunun ən səciyyəvi əlamətlərindən birinə çevrilir. Belə ki, ümumdil sinonimlərinin işlənməsi, bədii əsərə cəlb olunması ilə yanaşı, yazıçıların yaradıcılığında bədii-üslubi sinonimlər də yaranır:

İçmək – vurmaq: *Nəcəf. Daha yaxşı, düzələr, götür, vur getsin! Qulu. Bu saat durub, gedib pulu gətirərsən, ya yox? Nəcəf. Bir götür iç, sonra*⁴⁵.

Antonimlər antiteza yaradır. Məs.: *Gülyaz. Səbəbi odur ki, sən mələk libası geymiş bir şeytan kimi mənim qəlbimə girdin... Get! Gülyazların bədbəxtliyi ondadır ki, onlar sənənin kimilərinin şirin dilindəki zəhəri çox gec dərk edirlər!*⁴⁶

Antonim sözlər dramaturgiya dilində zidd fikirlərin müqayisəsi məqamında istifadə olunur: *Fərəc. Demək, o sənənin üçün doğmadır, amma o biriləri ögey?*⁴⁷ Enantiosemiya hadisəsi də mənə ilə bağlı olub, eyni sözün pis və yaxşı mənada işlənməsidir. Məs.: *Samir – Anam da istəyir toyumuz tez olsun. Ancaq sənənin atan tərslik eləyir. Deyir “qızım institutu qurtarmamış ərə gedə bilməz”. Yaman kişidir. Nərgiz – Ey, atama yaman demə!*⁴⁸

Obraz və personajların nitqindəki antonimlər müəyyən üslubi məqamlarda işlədilir: hal-vəziyyətin təsviri zamanı işlənir, onları təşkil edən sözlər mətn içərisində antonimləşir; hadisələrin cərəyan etdiyi zaman məkanlar və bu məkanlarla bağlı keyfiyyətlər; obyektlərin, fərdlərin əlamət və ya keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində qarşılaşdırılır; ictimai münasibətlər açılıb göstərilir.

Tabu və evfemizmlər də dramaların mənə incəliklərini səciyyələndirir. Dil vahidlərinin yaratdıqları təsir və reaksiyalar rəngarəngdir və dram dilində evfemizmin yaranmasına gətirib çıxarır. Məs.: dünyasını dəyişdi. Obrazın biri birbaşa “öldü” deyir, digəri “gorbagor oldu” işlədir, bir başqası isə nəzakəti, etikanı

---

⁴⁵ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 2. – 1965. – s.285

⁴⁶ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (Oçerklər) / – Bakı: Elm, – 1970. – s.34

⁴⁷ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s.306

⁴⁸ Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s.166

gözləyir və “vəfat etdi” deyir və s. “Arvad” sözünün evfemistik variantları dramlarda belə əks olunur: həyat yoldaşı, ayal, zənən, külfət və s. Məsələn: *XosrovAtayev. Siz kimsiniz, bacı? Zabitə. Ağasəlimin külfətiyəm*⁴⁹.

III fəslin 4-cü yarım fəslə belə adlanır: **“Dram əsərlərində məcazlar. Söz və ifadələrin metaforikləşməsi prosesi”**. Məcazlar dram əsərlərinin iştirakçılarının fikir və arzularının ifadəçisi kimi çıxış edir, dram üslubunu fərdiləşdirir, milli kolorit, təbiilik, əyanilik və s. keyfiyyətləri formalaşdırır. Məsələn: *Pəri. Mən bilirəm ki, səninlə o mağazaya təzə bir hava gələcək*⁵⁰

Sözün mənə ekvivalentləri məcazlaşmadan yaranır. Məsələn, İlyas Əfəndiyevin personajları “anadan olmaq”, “doğulmaq” əvəzinə “yumurtadan çıxmaq” ifadəsini işlədir: *Baş (acıqlı) Yoxsa adamları ləkələmək sizə asan gəlir? Özünüzü düzəldin! Siz dünən yumurtadan çıxmısınız*⁵¹.

İ.Əfəndiyevin qurduğu dialoqlarda həmsöhbətlər nitq prosesində bəzi sözləri metaforik şəraitdə işlədə bilirlər. Məs.: *Qulu. Öküzsən, öküz... götür, bundan bircə qurtum iç ...; Uğur. Tanış ol, əmim qızıdır. Adı Turacdır. Amma özü sığırçın*⁵². Bu nümunələrdə “öküz”, “sığırçın” sözləri simvoldur.

Metafor. Məcazın bu növü bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə düzəlir. Bir sıra varlıqlar insan kimi göstərilir, təbiət hadisələri canlandırılır: Günəş utandı; Tale üzümə güldü və s.

Metaforların bir qismi dramaturqun özü tərəfindən, yaxud onun obrazı tərəfindən işlədilir. Belələri fərdi-üslubi və ya müəllif metaforaları adlanır. Üslubi metaforlar dialoji nitqin replikalarını daha da əlvanlaşdırır, personajların nitqini zənginləşdirir, bədii mətni, dialoji nitqi gözəlləşdirir.

---

⁴⁹ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.62

⁵⁰Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – c. 2. – 2002. – s.372

⁵¹ Yenə orada, – s.377

⁵²Yenə orada, – s. 261

Metonimiyadan istifadə. Məcəzin bu növündə bir əşyanın, bir hadisənin əvəzinə onunla əlaqədar olan başqa əşya və hadisənin adı çəkilir: pambıq əvəzinə “ağ qızıl”, neft əvəzinə “qara qızıl”, salondakılar susur əvəzinə “salon susur” və s. Bu, bədiiliyi artırır. Məsələn: *Xanmurad. Burada, otun altında bir “Üç ulduz” gizlətmişəm. Gəl xəlvətcə onu vuraq, gedək*⁵³.

Yazıçı epitetlərdən ayrı-ayrı pesonajlara xas olan mənfi və ya müsbət keyfiyyətləri açmaq üçün istifadə edir. “Soyuq” sifəti epitet yaradıcılığında fəal iştirak edən sözlərdəndir. Məs.: soyuq təbəssüm, soyuq qarşılama, soyuq zarafat, soyuq əzəmət (“Bahar suları”nda). Bunların bəziləri mötərizə içərisində verilən müəllif təhkiyəsində işlədilmişdir. Məs.: *Ballı (soyuq bir əzəmətlə)*.

Benzətmə və müqayisələrdən istifadə. Məcəzlaşmanın bu növləri də qeyd edilən funksiyaları fəal yerinə yetirir. Məs.: Ziyad Şahsuvarovun xarakterinin açılmasında “*gözlərində daim şüşə parıltısı kimi soyuq bir ifadə*” benzətməsi işlədilir⁵⁴.

IV fəsil “*Dram əsərlərinin diskursiv təhlili*” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. 1-ci yarımfəsil İlyas Əfəndiyevin dialoqqurma sənətkarlığından, dram monoloqlarından bəhs edir.

İ.Əfəndiyev müasir Azərbaycan dramaturgiyası tarixində bədi dialoqun kamil ustası kimi tanınmışdır. Dialoq quruluş etibarilə, əsasən, sual-cavab modelindən ibarətdir. Dram dilinin dialoqları sual-cavab strukturu üzrə inkişaf edir. Hər iki struktur kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Sual-cavab formalı dialoq nitqi İlyas Əfəndiyevin dramları üçün daha çox səciyyəvidir. “Atayevlər ailəsi” dramında Dilşad xanımla Sadıqovun dialoquna diqqət yetirək. *Dilşad xanım sual verir: Sadıqov, səndən çıxmıyan iş. Nə əcəb bizi yad eləmişən? Sadıqov cavab verir: Düzünü axtarırsınızsa, Dilşad xanıma işimiz düşüb*⁵⁵.

İ.Əfəndiyevin qurduğu dialoqlar onun obraz və personajlarına

---

⁵³ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1965. – c. 2.

⁵⁴Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.18

⁵⁵Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1965. – s.313-314

tam uyğun gəlir. Dialoqlar həm onları dolğunluqla və dəqiqliklə xarakterizə edə bilər, həm də onların psixoloji ovqatlarını bu və ya digər dərəcədə ifadə etmək qüdrətinə malik olur.

Dramaturq pyeslərində ənənəvi dialoq formalarından məharətlə istifadə edə bilər. Dramlardakı dialoqlar personajların psixoloji durumunu ətraflı təsvir edir, obrazın həyat tarixçəsi, gördüyü işlər, əməllər barədə reallıqları ardıcılıqla bəyan edir. İ.Əfəndiyev dialoqlarının tipləri müxtəlifdir: 1) mətdaxili dialoq; 2) mətn kontekstində olan dialoq. Mətdaxili dialoq pyesdəki hadisələrlə, mətn kontekstindəki dialoq isə hadisələrin, əhvalatların bilavasitə təsviri ilə bağlıdır. Mətdaxili dialoq iki və daha çox personaj arasında gedən dialoq formasıdır. Mətn kontekstində dialoq – subyekt olmayan dialoq kimi təzahür edir. Dialoqun bu tipində söhbətin yaranması və inkişafı obrazlardan asılı olmur.

İ.Əfəndiyevin dialoqları həm ayrı-ayrı fərdlər, həm də qruplararası personajlar ətrafında qurulur. Məsələn, *iki fərd arasında (Nəcəf və Niyaz)*. *Nəcəf. Hamısı qorxudandır. Niyaz. Kimdən qorxurlar? Nəcəf. Uğurun dostlarından. Niyaz. Kimdir Uğurun dostları? Nəcəf. Odey, biri sən özün...*⁵⁶

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində sual cümlələri müxtəlif quruluşda təzahür edir. Burada sual cümlələrində sual əvəzliliklərinin işləkliyi yüksəkdir. Məs.: *Nəcəf. Yenə hara belə, ay Xanmurad?*⁵⁷

İ.Əfəndiyev dramlarındakı obraz və personajların nitqində sual cümlələrindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmişdir:

Müəyyən fikrə personajın etirazı sual cümləsi ilə ifadə olunur: *Ballı – Mən bu birçəklərimi namusla ağartmışam! İndi mənim oğluma el oğrusu desinlər?*⁵⁸

“Bizim qəribə taleyimiz” pyesində Kamranın nitqində ritorik suallar çox işlənir: *Kamran - Necə oldu Azərbaycan gözəlləri? Necə oldu dünyada məşhur olan Qarabağ atları? Ulu*

---

⁵⁶Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərənşr, – c. 2. – 1965. – s.297

⁵⁷Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, – c. 2. – 1984. – s.171

⁵⁸Yenə orada. – s.208

*babalardan yadigar qalan qara nərlərin kökü niyə kəsildi? Harda idi sizin vicdanınız?*⁵⁹

Replikalararası suallar dramda qoyulan məsələlərin açılması üçün mühüm bir vasitəyə çevrilir. Kommunikativ funksiyanın, semantikanın, modal mənalının müəyyən olunmasında sual komponentləri əsas rol oynayır. Dialoqda sual cümləsinin funksiyası cavabın xarakterinə uyğunlaşdırılır, əlavə informasiyaların çatdırılmasına və s. şərait yaradır.

Replikaların cavab cümlələri müxtəlif yollarla meydana çıxır. İntonasiya və ədatlarla formalaşan cavab replikaları məzmun etibarilə təsdiq və inkar məna ifadə edir. Məs.: *Fəridə. Ana, deyəsən, yaman yorulmusan? Gövhər. Yaman;*⁶⁰ *Valeh. Yəni siz istəyirdiniz ki, mən özümü gölə atım? Kəmalə. Bəli, istəyirdim...*⁶¹

Ümumən, yazıçının dram dilinin ifadə imkanları dialoqlar vasitəsilə çox zənginləşmişdir. Dialoqların həm sual, həm cavab hissələri xüsusi cəhətdən formalaşmış cümlə sisteminə malikdir.

Dram əsərlərində müəllif remarkaları da əsas yer tutur. İ.Əfəndiyevin hər bir dram əsərində remarkaların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Xüsusən də leksik və sintaktik xüsusiyyətlər diqqəti daha çox cəlb edir. Remarkalarda surətin zahiri görkəmi və digər xarakterik əlamətləri (yaş, xasiyyəti və s.) təsvir olunur: *Dilşad xanım daxil olur. Bu, qırx yaşında, ucaboynu, moda ilə geyinmiş gözəl bir qadındır*⁶².

Remarkalar müəllifin öz təhkiyəsini, öz nitqini əks etdirir. “Atayevlər ailəsi” dramının müəllif remarkası belə başlayır: *Atayevin evi. Reyhan piano çalır. Mehrican daxil olur. Dayanıb dinləyir. Reyhan çevrilib ona baxaraq gülümsəyir... Nəhayət son akkordu vuraraq dərin nəfəs alır. Üzündə xoşbəxt bir ifadə duyulur.*

Müəllif remarkaları dram əsəri mətninin spesifik komponentidir

---

⁵⁹ Əfəndiyev, İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Yazıçı, –1989. – s.191

⁶⁰ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.11;10

⁶¹ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cilddə] / İ.Əfəndiyev.– Bakı: Çinar-Çap, – c. 2. – 2002. – s.143

⁶² Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1965. – s.311

və virtual element kimi səhnə mətninin komponentləri funksiyasını yerinə yetirir, mətni tamamlayır. Dram əsərinin dilini öyrənərkən müəllif remarkalarını nəzərdən qaçıрмаq düzgün olmaz.

İ.Əfəndiyevin dramlarında remarkalar bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Remarkalar vasitəsilə yazıçı obrazların hərəkətinə, davranışına, nitqin formasına, sürətinə, tərzinə və s. dair göstərişlər verir.

Məlumdur ki, nitq prosesində inversiya hadisəsinin müxtəlifliyi hər bir dilin daxili quruluşu ilə müəyyənləşdirilir. İ.Əfəndiyevin personajları danışan zaman fikrin ən vacib komponentlərini ayırıb fərqləndirməyə çalışır. Bu zaman inversiya hadisəsi yaranır. Məs.: *Ağasəlim – Ölmüşdü Ağasəlim!*;⁶³ *Haradadır Şahsuvarov!*⁶⁴

Bu fəslin 2-ci yarım fəslə **“Dram dili və diskurs”** adlanır. Son illər bədii mətnlərin anlam və dərk etmə aspektlərinin tədqiqi lingvistikada olduqca aktuallıq kəsb etməkdədir. Çünki bədii sistemi onun öz daxilindəki elementləri ilə tam araşdırıb dərk etmək mümkün deyil. Elə bir mərhələ gəlir ki, bədii dili araşdırmaq üçün başqa yeni səviyyələrə müraciət etmək zərurəti meydana çıxır. Bədii dili tam təfərrüatları ilə izah etmək üçün köhnə metodlardan əlavə, ilk növbədə, diskursiv təhlillərə müraciət etmək lazım gəlir.

*“Diskurs – (fr. Discours) ümumi mənada nitq, dil fəaliyyəti prosesidir. Diskurs – nitq, fraza, jest, simvolik akt və s. mənalarda da istifadə olunur. Diskurs sözünün terminoloji mənası “danışanın nitqinin qavranılması, dərk edilməsi” deməkdir”*⁶⁵.

Mətnə müxtəlif səviyyəli nitq vahidlərinin funksional cəhətlərinin tədqiqi məsələsi dil fəaliyyətinin faktiki olaraq diskurs olmasına istiqamətləndirilmişdir. Bu baxımdan insan düşüncəsi dil bazasında inkişaf edərək nitqdə əks olunur; nitq, bəlli olduğu kimi, həm nitq fəaliyyətidir, həm də ekspressiv cəhətdən müxtəlif çalarlarda olan mətnidir ki, bu da dilin diskursiv funksiyalarının təsirinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

---

⁶³ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1965. – s. 272

⁶⁴ Yəni orada.

⁶⁵ Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – 3-е изд. – Москва: Едиториал УРСС, – 2009. – 448 с.

Dram əsərinin əsas məzmunu diskursiv təhlil yolu ilə də müəyyənləşir, aydınlaşır. Replikalarda (sual-cavab) dialoji vahidlərin zəngin struktur-semantik cəhətləri diskurs yolu ilə açılır. Dram dilinin təhlili bədii diskursa aiddir.

Diskursun tədqiqat mərkəzi dialoq mühitidir. Bu cür mətnlər adi danışıq və dram əsərləri üçün səciyyəvidir. Dram dialoqları arasında diskursiv əlaqə, rabitə mövcuddur. Bu əlaqələr müəyyən məlumatlarla yüklənib. Həmin məlumatlar kommunikativ məqsədə xidmət edir. Diskurs iştirakçıları arasında informasiya mübadiləsi canlı bir prosesi xatırladır. Bu cür nitq aktının beş əsas komponenti fərqləndirilir: adresant, adresat, əlaqə, referent, kod. Dram əsərlərində diskursun təşkili mexanizmini araşdırmaq üçün onun tərkib hissələrini bir-birindən ayıraraq ardıcıl sıralamaq gərəkdir, bu, diskursu seqmentləşdirir.

Həsənzadə və Nargilənin aşağıda verilən diskursunda “boy çiçəyi” adlı gül mətnin tərkib hissələrində seqmentləşdirilib:

Nargilə. (Həsənzadə evə girir. Nargilə şkafa yaxınlaşaraq, səliqəsiz halda üst-üstə qalaqlanmış kitablardan ilk əlinə keçənin əvvəl üstünü oxuyur, sonra açıb baxmaq istərkən kitabın arasından qurumuş bir çiçək düşür. Qız əyilib çiçəyi yerdən götürür, burnuna tutub qoxlayır, bu zaman Həsənzadə, əlində iri qovluq, içəridən çıxır). Bu nə çiçəkdir? Həsənzadə. Ona “Boy çiçəyi” deyirlər. Yuxarı dağlarda bitir. Nargilə. Nə qəribə çiçəkdir...qurquru quruyub, amma elə gözəl ətri var ki, elə bil, indicə dərilib. Həsənzadə (dərindən nəfəs alaraq). “Boy çiçəyi” elədir...Quruyub xəzan olsa da, ətri həmişəlik qalır⁶⁶.

İ.Əfəndiyev dramlarının diskursunda verilən digər informasiyaları da nəzərdən keçirək. Məsələn, personajın öz həyatı ilə bağlı informasiya: *Nargilə. Anamın ikinci dəfə arə getməyi yadıma gəlmir. Deyirlər onda mən kök, sağlam, güləyən bir uşaq imişəm. Lakin illər keçir, mən böyüdükcə, bu şənlik də silinib gedirdi. Mənim həyatımda fərəhsiz, sıxıntılı günlər başlanırdı...⁶⁷*

Bu informasiya bəzən dram əsərlərində personajın daxili səsi

---

⁶⁶ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.84-85

⁶⁷ Yenə orada, – s.73

ilə tənzimlənir. Məsələn, "Məhv olmuş gündəliklər"də Fəridənin daxili səsi bu qəbildəndir: *Mən xoşbəxtəm... Bir ay bundan əvvəl politexniki bitirdim. İndisə istədiyim oğlana ərə gedirəm. Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. Nişanlığım gözəldir, yüksək vəzifə sahibidir. Nəcib oğlandır. Ah...mən bu xoşbəxtliyi gözləyirdim. Mən anamın yarımçıq qalmış səadətini tamamlamaq istəyirdim...*⁶⁸ Diskursiv sahədə müəllif remarkaları üstünlük təşkil edir. Dramatik diskurs məsələlərinin aydınlaşdırılmasında remarkalarda üslubi halları yaradan bir sıra dil vasitələrinə - alliterasiyaya, təkrara, metaforik sistemə, ellipsisə, oksimorona, müqayisəyə də geniş yer ayrılır. Məs.:

Metafora: *Mətbəxə yüyürür. Ədalətin üzü soyuq və məyus bir ifadə alır*⁶⁹.

Ellipsis hadisəsi: *Üzü birdən-birə tutqun bir ifadə alır. Pəncərədən çəkilərək Savalana*⁷⁰.

Müqayisə: *İşıq azalır və azaldıqca musiqi, cavan Xurşidin oxuduğu mahnıya çevrilir. Və sanki bu mahnı uzaqlardan, tamam başqa aləmdən gəlir*⁷¹.

Diskursiv sahədə, məkanda obraz, personajların portreti – onların fiziki görkəmi, mənəvi aləmi, sosial təbiəti, psixoloji durumları və s. çərçivədə mütləq şərh edilir. Məs.: Personajın mənəvi aləminin təqdimi: Fəridə. Uşaqlıqdan belə ürəyiaçıqdır. Zarafatla həmişə ona deyərdim ki, "qorxuram bu ürəyiaçıqlığının ucundan bir gün tora düşsən". *Doğrudan da düşdü. Biz instituta girən il eşitdim ki, bir oğlana vurulub. O da yazıq qızı bədbəxt eləyəndən sonra yoxa çıxıb. Bu, çox dəhşətli bir vicdansızlıqdır, elə deyilmi?*⁷²

Dramın ayrı-ayrı replikalarında kommunikativ situasiyanın müxtəlif tipləri meydana çıxır. Həmin tipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1) razılıq situasiyası: *Tubu xanım. Qızım, indi səni Tehrana yola*

---

⁶⁸ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.129

⁶⁹ Yenə orada, – s.160

⁷⁰ Yenə orada, – s.140

⁷¹ Yenə orada, – s.93

⁷² Yenə orada, – s.145

salarkən, yeganə təsəllim odur ki, o qərrib şəhərdə ağıln, kamalın hər zaman sənə kömək olacaq. Bilirsən ki, əgər, sən özün vətənimizin böyük taleyi üçün məhəbbətini fəda eləyib bu izdivaca razılıq verməsəydin, xan atan səni məcbur eləməyəcəkdi...;

2) narazılıq situasiyası: *Dilşad. Yox, daha qocalıram. Ağ tükləri görürsənmi? Ömrü tutub saxlamaq mümkün deyil;*⁷³

3) üzr istəmək situasiyası: *Nargilə. Çox sağ olun. Mən sizdən belə kobud sözlər gözləməzdim. Həsənzadə. Bağışlayın;*⁷⁴

4) təşəkkür etmək situasiyası: *Nargilə (riqqətlə). Mən, oğlunuzdan ayrıldığınız bu ağır dəqiqələrinizdə sizə, nə isə, ürəkaçan bir şey danışmaq istərdim. Həsənzadə. Təşəkkür edirəm. Siz bir az öz həyatınız haqqında söhbət etsəydiniz...*⁷⁵

Beləliklə, dialoq diskurslarında kommunikativ-ünsiyyət modeli “danışma-dinləmə-dərketmə” prosesindən keçir. Bu, çoxşaxəli bir prosesdir.

Dissertasiya işinin V fəslı “**Dram dilinin ekspressiv sintaksisi**” adlanır. Burada tipik sintaktik konstruksiyalar, sintaktik təkrarlar araşdırma obyektinə çevrilir.

Dramaturgiya dilinin səciyyəvi əlaməti dialoq mühitində müxtəlif, tipik struktur-qrammatik formaların təzahür etməsidir. Dram əsərlərində danışiq dilinin sintaksisi iki cür təzahür edir: 1) cümlənin sintaktik quruluşu pozulmur, cümlədəki söz və söz birləşmələri danışiq dilində olduğu kimi verilir; 2) cümlənin sintaktik quruluşu ədəbi dilin normalarından kənara çıxır.

Təkrar replikalar hər bir danışiq dili üçün xarakterik hadisədir. Danışiq dili üçün təkrarların sintaktik müstəqilliyi, onların qanunauyğun sxemi və quruluşu, xüsusi söz və ifadələrin işləkliyi, onların mətndə konstruktiv rolu, özünəməxsus intonasiya və s. daha çox xarakterikdir.

F.Safiullina hesab edir ki, *bədi ədəbiyyatın dili danışiq dilinin öyrənilməsində etibarlı mənbə ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanda ədəbi dil məhz danışiq dilinin hesabına*

---

⁷³ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.129– s.10

⁷⁴ Yenə orada, – s.71

⁷⁵ Yenə orada, – s.73

*zənginləşir*⁷⁶.

İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilində qoşulma sintaqmların müxtəlif növləri ilə qarşılaşmaq olur: 1.Əsas söyləmdəki üzvü izah edən, aydınlaşdırən qoşulma sintaqmlar: *Uğur - Bunun üçünsə iki şey lazımdır: yüksək məhsul, yüksək mədəniyyət!*

2.Əsas söyləmdən parselyasiya nəticəsində qopub ayrılmış qoşulma sintaqmlar: *Şəfəq (ağır kədərli öz-özünə) – Ayrı cür mümkün deyil, Uğur!... Mən səni sevirəm. Ölən günə qədər*3. Əsas söyləmdəki üzvü xüsusiləşdirən qoşulma sintaqmlar. Belə qoşulmaların tərkibində “illah”, “illah da”, “xüsusən”, “xüsusilə”, “o cümlədən”, “özü də”, “hətta” və s. leksik-qrammatik vasitələr iştirak edir:

*Sədəf – Getmə, Turac. Bu son vaxtlar heç tək qala bilmirəm. İllah da ki, axşamçağıları...*⁷⁷

İ.Əfəndiyevin dramlarında yarımçıq cümlənin, demək olar ki, bütün modellərinə rast gəlmək olur. Cavab yarımçıq cümlələr baş və ikinci dərəcəli üzvlərin ayrı-ayrılıqda suallarına cavablardan ibarətdir: *Həsənzadə. Surik nəyinizdir? Nargilə. Yoldaşımdır;*⁷⁸ *Turac – Mən bunu həyatda, təcrübədə görmüşəm. Uğur – Oho! Təcrübədə...; Xosrov Atayev – Bu gün tikinti işləri ilə tanış ola bildinmi? İldırım – Oldum*⁷⁹.

İ.Əfəndiyevin dramlarının dilində nəzəri cəlb edən sintaktik konstruksiyalardan biri də əlavəli cümlələrin işlənməsidir: Nargilə. Bu çiçək – “Boy çiçəyi” yuxarı dağlarda bitir⁸⁰.

Sintaktik paralelizm hadisəsi də obraz və personajların nitqi üçün xarakterikdir: *Nərmin (son dərəcə dalğın) – Təngə gətirdi bu riyakar həyat məni. Ər arvadı aldadır, arvad əri, ana qızını, qız anasını!*

---

⁷⁶ Сафиуллина, Ф.С. Актуальные проблемы изучения синтаксиса тюркской разговорной речи // Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. –Ташкент: –1985, – с. 225.

⁷⁷ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1965. – s. 21

⁷⁸ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s. 302

⁷⁹ Yenə orada, – s.183, 257

⁸⁰ Yenə orada, – s. 223

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində elliptik cümlələrin bir sıra formalarına rast gəlmək olur: *Nargilə – Əlbəttə. Ali təhsilli, ağıllı, gözəl. Sizin kimi də atası!; Ağasəlim – Mərdimazara lənət!*⁸¹.

Qrammatik kauzativ konstruksiyalar dialoq nitqinin sual-cavab replikalarında meydana çıxır. Hadisələrin səbəbi soruşulur, cavabda isə hadisənin səbəbi aydınlaşdırılır: *Nəcəf – Hə... Belə de... Yaxşı, bəs sən niyə belə əl-ayağa düşmüşsən? Xanmurad – Niyə düşməyim? Kişi ilə dostam, bir yerdə günlər keçirmişik.*

Məlumdur ki, dram əsərlərinin pərdə və şəkilləri, eləcə də remarkaları, əksərən, adlıq cümlələrdən ibarət olur. Bu cür cümlələrin iştirakı ilə əşya və hadisələrin vəziyyəti, yeri, zamanı, kəmiyyəti haqqında lakonik və bəzən də emosional informasiya verilir. Məsələn, *“Kolxoz idarəsinin həyatı. Kiçik bağça”, “Alxan dayının evi”, “Kolxoz idarəsi”* və s.⁸².

Şəxssiz cümlələrdə mübtəda təsəvvür edilmir. Məs.: *Nargilə – Ümumiyyətlə, mənim yalandan acığım gəlir.*

Söz-cümlə vəzifəsini icra edən ədatlar (hə, bəli, yox, xeyr, heç və s.), nidalar (ey, aha, bıy, oho və s.) və modal sözlər (əlbəttə, əsla, qətiyyə, sözsüz, şübhəsiz və s.) İ.Əfəndiyevin yaratdığı obraz və personajların nitq xüsusiyyətlərinin əlvanlığını, eləcə də üslubi əvəzətmələrin kəmiyyət göstəricilərinin çoxluğunu göstərir: *İldırım – Siz qoca bağban haqqındakı nağılı eşitmişiniz? Mehrican – Xeyr*⁸³.

Replikaları təşkil edən personajların işlətdiyi sual, nida, əmr, nəqli cümlələr fərqli məqsədlər üçün istifadə olunur. Məs.: *İldırım. Bəlkə onların böyük bir cinayətdə ittiham edildiklərini bilmirsiniz?; Nəcəf. Ay oğulsan, ha! Aha!...Çox sevindim!; Sadıqov. Özünü tox tut!; Reyhan. Kim olursa olsun, amansız ol, Cahangir!; Mehrican (fikirli). İndi mən sizə gələndə İldırım Atayev bağçanızdakı böyük yasəmən ağacının dibini boşaldırdı*⁸⁴.

Sinonim sintaktik konstruksiyalar İ.Əfəndiyevin yaratdığı

⁸¹ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.302; 263

⁸² Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1965. – s.171, 178, 185, 214, 219

⁸³ Yenə orada. – s. 253

⁸⁴ Yenə orada, – s.332; 271; 348; 321; 317

personajların nitqində özünü göstərir. Məs.: *Rayon soveti sədri (gəlir) – Salam, yoldaşlar! Biz gecikməmişik ki? Alı kişi – Lap vaxtında gəlmisən. Bədəl – Zamanundayetişmişən*⁸⁵.

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərindəki monoloqlar son dərəcə yüksək sənətkarlıqla yaradılmışdır. Dramaturq qrammatik tərkiblərlə, nidalarla, sual cümlələri ilə monoloqun bədiliyini gücləndirməyə nail olur. Məs.: *Ağabəyim ağa. Bu nə dəhşətdir, ilahi! Azərbaycan torpağında axıdılan bu günahsız qanlar bəs deyilmi? Ey böyük yaradan, sənın dərgahında mənim günahım necə böyükdür ki, mənə bu qədər əzab verirəsən?*⁸⁶

V fəslin 2-ci yarımfəslı **“Sintaktik təkrarlar”** adlanır. Təkrar konstruksiyaların çoxsaylı tipləri İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilində obraz və personajların nitqinin özəyini təşkil edir. Həmin təkrarlar sintaktik paralelizm və sintaktik-konstruktiv təkrarlar kimi də qeyd olunur: *Həsənzadə - Belə də gözləmək olardı...; Ana anadır. Sadıqov – Bir işi tutma, tutdunmu, qorxma!; Alı kişi – Niyə çatmur, öz əlimizdə deyil! Çatdırarıq çatar...; Ballı – Nə olar, deyirlər qoy desinlər*

Dram dilində sintaktik təkrarlar komponentlər arasında qüvvətli antiteza yaradır: II oğlan. *Naryadçı qız gələndən bəri nə gecəsi gecədi, nə gündüzü gündüz...*⁸⁷

Dramaturqun əsərlərinin dilində şəraitlə və müəyyən hadisələrlə bağlı silsilə təkrarlara da rast gəlmək olur. Sadıqovla Şahsuvarovun replikalarında “Qəribədir” sözü “qəribənin qəribəsidir” daxili təkrarını formalaşdırır. Dialoqun gedişinə diqqət yetirək: Sadıqov. *Qəribədir. Şahsuvarov. Doğrudan da çox qəribədir... Sadıqov. İ...i... lap qəribənin qəribəsidir*⁸⁸.

İ.Əfəndiyevin dramlarının dilindəki müxtəlif quruluşlu sintaktik təkrarlar mətnin struktur-semantik bütövlüyünü təmin edir. Mətnin komponentlərini əlaqələndirir, mikromətnlərin qapanmasında əsas rol oynayır. Bu cür təkrarlar obraz və personajın nitqini təşkil edən mətnin semantikasını açır, müxtəlif münasibətləri meydana

⁸⁵ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – s.227

⁸⁶ Yəne orada, – s.332

⁸⁷ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1965. – s.352.

⁸⁸ Yəne orada, – s.302

çıxarır. *Təkrarlar qapalıq keyfiyyətinə malik olduğu üçün sintaktik konstruksiyaları dövrəyə alır. Təkrar olunan elementlər leksik və sintaktik-semantik münasibətləri təmin edir, tematik-rematik bağlılığın xarakterini açır*⁸⁹. Beləliklə, İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində təkrarlar bir sistem təşkil edir. Dilimizin daxili strukturundan xalq dili imkanlarından çıxış edən dramaturq yaratdığı obraz və personajların nitqində müxtəlif tipli təkrarlara müraciət etmişdir. Bu və ya digər təkrar növləri semantik çalarları gücləndirir, mətnin emosionallığını təmin edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan dramaturgiya dilinin inkişaf tarixində İlyas Əfəndiyevin dram yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Onun dramaturgiyaya gətirdiyi yeni mövzu və süjetlər bu janrda lirik-psixoloji dram qolunun yaranmasına səbəb olmuşdur. O, dram əsərlərində Azərbaycan xalqının həyatını, məişətini, ağrı-acılarını təsvir etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, mənsub olduğu xalqın zəngin dilinin incəliklərindən bəhrələnməmiş, danışıq dilini dramlarının dilinə tətbiq etmişdir.

2. İlyas Əfəndiyevin dram dilinin leksik-semantik zənginliyi bədii-səciyyələndirici amillərlə dəyərlidir. Dramaturgiya dilində personajların nitqində daha çevik leksik vahid olan ümumişlək sözlər fikri bütün incəliyi və dərinliyi ilə, sadə və təbii şəkildə diqqətə çatdırır. İ.Əfəndiyevin dram dilində ümumişlək sözlər vasitəsilə aydın, yaddaqalan obrazlar yaradılmışdır. Obraz və personajların dilində işlənən dialekt sözlər isə mili koloriti gücləndirir, yerli şəraiti əks etdirir. Dialoqlarda iştirak edən obraz və tiplərin təhsilini, dünyabaxışını, eləcə də onların yumorunu ifadə etmək üçün terminlərə müraciət edir, müəyyən ictimai qrupların spesifik xüsusiyyətlərini açmaq üçün emosional-ekspessiv çalara malik söz qruplarından olan arqolardan, loru və tüfeyli sözlərdən də məharətlə istifadə edir.

3. İlyas Əfəndiyev dram əsərlərində şəxs adlarını bu prinsiplər əsasında seçmişdir: 1. Obrazın, personajın adı ilə xarakteri arasında

---

⁸⁹ Novruzova, N. Mətn sintaksisi / N. Novruzova. – Bakı: Təhsil, – 2002. – s.38

bağlılıq prinsipi. Bu prinsipə görə dram iştirakçılarının adının leksik mənası həmin surəti xarakterizə edə bilər. 2. Dram dilində personajların oxşar xarakterləri ilə oxşar onomları arasında ümumilik prinsipi. 3. Dramaturqun obraza və personaja bəslədiyi rəğbət hissi ilə bağlı olaraq obrazın adlandırılması prinsipi. 4. Obrazın əsas xarakterik cizgilərinə, cəmiyyətdə qazandığı mövqeyə müvafiq, mənsub olduğu sosial təbəqənin əksinə uyğun olaraq adlandırılması prinsipi. 5. Gerçək həyatdan alınmış insanların prototipini yaradaraq obrazı adlandırmaq prinsipi.

4. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərində qurduğu dialoq nitqi obraz və personajların münasibətlərini dəqiq ifadə edir, bu nitqlərdə işlənən frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. İlyas Əfəndiyevin dram dilinin semantik strukturunda frazeoloji vahidlər bədii-ifadəlilik vasitəsi kimi fəal iştirak edir. Dramaturq onun müxtəlif formalarından poetik, kontrast, alleqorik, ənənəvi, metaforik müqayisələr zamanı geniş surətdə istifadə edir. Yazıçının istifadə etdiyi atalar sözləri, müdrik məsəllər, kəskin aforizmlər, gözəl ibarələr dilimizin son dərəcə bədii və obrazlı olmasını göstərir. Obrazların nitqində əlvanlıq yaradan frazeoloji ifadələr çox hallarda danışığı daha emosional edir. Nitqi fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün frazeoloji ifadələr əsas vasitələrdən birinə çevrilir.

5. İ.Əfəndiyevin dramlarında remarkaların iki qrupu müəyyən edilmişdir: 1)şərhetmə funksiyasını (iştirakçıların hərəkətlərini göstərir, ya da hadisənin yerini və zamanını təsvir edir) yerinə yetirən remarkalar; 2) şərhetmə funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, personajların vəziyyətini izah edən remarkalar. Bu remarkaların leksik tərkibinə emosiya ifadə edən sözlər, eləcə də kontekstdə əlavə emosional-qiymətləndirmə mənalar qazanan leksemlər daxil olur. Bununla da müəllif remarkaların köməyi ilə qəhrəmanların hisslərini daha tam və ətraflı çatdırır. Bu cəhət onun əsərlərinə psixoloji və realistlik dram xüsusiyyəti əlavə edir.

6. İlyas Əfəndiyevin dramlarında intensiv sözişlətmələrin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir: a) İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərində olduğu kimi onun dram əsərlərində də söz obrazlı nitqin təsirli və düşündürücü bir nümunəsidir; b) yazıçının öz məxsusi nitq üslubu, sözişlətmə tərzii, hadisələrin inkişafı ilə dəyişə bilən dinamik,

dram əsəri üçün xarakterik obrazlar sistemi vardır.

7. Dram əsərində obraz yaratmağın başlıca vasitəsi personaj nitqidir. Personaj nitqində replikaların leksik tərkibi böyük rol oynayır. İlyas Əfəndiyev dram əsərlərində yaratdığı obraz və personajlarının mükəllimələrində qüvvətli replikalardan istifadə etmişdir. Daha doğrusu, replikaların bağlanması onun dilin müxtəlif vasitələrindən ibarət tapıntıları yalnız yazıçının özünə məxsusdur. Bu replikalar ədəbi və loru danışmaq sözləri ilə, adi sözlə, terminoloji mənalardan bağlılığı ilə əlaqədar yaradılmışdır.

8. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində təkrarlar bir sistem təşkil edir. Dilimizin daxili strukturundan çıxış edən dramaturq yaratdığı personajların nitqində aşağıdakı tiplərdən olan təkrarlara müraciət etmişdir: *ana anadır, qız qızıdır, gəliş gəlmək, gedəndə getsin, gələndə gəlsin, baxmırlar ki, baxmırlar, gələndə...gəlməyəndə, yalançının yalançısı, artırmağına artırma bilirik, qayıdanda qayıdırıq, çatdırırıq çatar, deyirlər qoy desinlər, öküzün öküz, öküz gəldin, öküz də gedəcəksən, qəribənin qəribəsidir, kor-kor, gör-gör* və s. Bu və ya digər sintaktik-konstruktiv təkrar növləri semantik çalarları gücləndirir, mətnin intensivliyini, emosionallığını təmin edir.

9. Mətnaltı məna özündə dərin və fərdi mənalara birləşdirir. Bu mənalarda İlyas Əfəndiyevin dram dili üçün xarakterik cəhətlərdəndir. Onun qurduğu dialoqlar təkcə yaşanan dövrü, həyatı təsvir etmək üçün deyil, həm də mətnaltı mənalardan, gizli-potensial, emosional fikirlərin, ideyaların açılmasına xidmət edir. Dialoq içində monoloqun yaradılması dramaturqun ustalığıdır. Pyes qəhrəmanlarının dilində monoloqlar da əhəmiyyətlidir, çünki onlar bir tərəfdən, obrazın fikir və duyğularını ötürülmə vasitəsidir, digər tərəfdən, yaradılan obrazın mahiyyətini oxucuya daha yaxşı çatdırmaqda müəllifə kömək edir.

10. Dram əsərinin tam təhlili müəllif sözünün (remarka konstruksiyaları, başlıqlar) təhlili olmadan mümkün deyil. Dram əsərində remarka və başlıqlar, eləcə də obrazlara verilən adlar müəllif mövqeyini əks etdirən əsas vasitələrdəndir. Başlıqda hər zaman müəllifin fikrincə, əsərin məna mərkəzi sayılan cəhət öz əksini tapır. Yazıçı üçün oxucunun diqqətini pyes qəhrəmanlarında

cəmləşdirmək, digər personajlardan fərqlini qeyd etmək vacibdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, İ.Əfəndiyev əsərlərindəki başlıqlar cəmiyyətin metaforik obrazını əks etdirə bilər, eyni zamanda, dram əsəri üçün vacib olan hadisəni, onun yerini adlandırır. Başlıq təsvir olunan ümumiləşdirilmiş adı da ola bilər. İştirakçıların siyahısı üçün iyerarxik quruluş xarakterikdir, bu isə personajların sosial statusu, əsərdəki mövqeyi ilə bağlıdır.

11. İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin əsas məzmunu diskursiv təhlil yolu ilə də aydınlaşır. Replikalarda dialoji vahidlərin zəngin struktur-semantik cəhətləri diskurs yolu ilə açılır. Dram dilinin təhlili bədii diskursa aiddir. Kommunikativ fəaliyyətin bir elementi olan diskurs İ.Əfəndiyevin dramlarında ünsiyyət prosesinin yazı və ya nitq şəklində ifadəsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Diskurs aktual nitq fəaliyyəti və nitq təsirinə məruz qalır. Diskurs daim konkret obyekt və konkret şəraitlə əlaqədardır. Dialoq diskurslarında kommunikativ-ünsiyyət modeli “danışma-dinləmə-dərketmə” prosesindən keçir.

12. Tədqiqat göstərir ki, xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev həm də qüdrətli qələmə malik, istedadlı bir dramaturq olmuşdur. Onun dram əsərləri Azərbaycan xalqının sosial-siyasi həyatının hər bir sahəsini əhatə edərək, bu xalqın öz kökü, öz soyu üzərində inkişaf tarixinin bədii salnaməsi olmaqla, Azərbaycan xalqının zəngin dil özəlliklərinə əsaslanmış və bu bina üzərində ucalmışdır. Nəticə etibarilə dramaturq müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ən gözəl, ən oxunaqlı, yeni, bədii-estetik məzmunlu, oxucunu cəlb edən sənət nümunələrini yaratmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Bədii əsərlərin dil və sənətkarlıq xüsusiyyətləri (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında) / – Bakı: Nurlan, – 2006. – s.3-63

2. Sənətkar bədii obrazları // Elmi axtarışlar XXX, – Bakı: Səda, 2006, – s. 230-233

3. Müasir Azərbaycan dramaturgiya dili // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2007. №4, – s.131-137

4. İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dili // – Bakı: Filologiya

məsələləri, – 2007. №7, – s.211-218

5. İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilində onomastik leksika // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2008. № 2 (62), – s.76-78

6. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında bədii sözün təsir gücü // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2008. №3 (63), – s.110-112

7. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında terminlərin üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2008. – s.97-104

8. İlyas Əfəndiyevin dramalarının dili üzərində necə işləmişdir. // – Bakı: Tədqiqlər, – 2008. №1, – s.125-130

9. Lirik-psixoloji dram dilinin formalaşması və inkişafında İ.Əfəndiyevin rolu // – Bakı: Tədqiqlər, – 2008. №3-4, – s.131-140.

10. Dram dilinin frazeologiyası (İlyas Əfəndiyevin dramaları əsasında) // – Bakı: Elmi axtarışlar, – 2009. II, – s.235-239

11. İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilində aforizmlər // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2009. № 2 (68), – s.95-96

12. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında dil və sənətkarlıq axtarışları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2009. № 10, – s.381-388

13. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin xarakterik xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2010. №1 (72), – s.35-37

14. İ.Əfəndiyevin pyeslərində sözün semantikasi və funksiyaları // – Tbilisi: Qarapapaqlar, – 2010. №4 (34), – s.51-55.

15. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında söz // Humanitar və dəqiq elmlərin aktual problemləri, – 2010. №1, – Bakı: – 2010. – s. 185-188

16. Экспрессивный синтаксис в драматургии Ильяса Эфендиева // – Москва:Кавказоведение, – 2010. №18, – с.57-62.

17. Слова в драматургии И.Эфендиева // – Москва:Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, – 2010. №10, – с.185-187.

18. İ.Əfəndiyevin dramaturgiyasında məcazlar // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2011. №1, – s.105-115

19. İ.Əfəndiyev dialoq ustası kimi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2011. №1 (77), – s.63-66.

20. Dram əsərinin dilində təkrarlar (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında) // – Bakı: Türkologiya, – 2011. № 2, – s.37-47.

21. İlyas Əfəndiyev və lirik-psixoloji dram dili / – Bakı: Elm və Təhsil, – 2011. – 363 s.

22. Diyalogun yanıt repliği (İlyas Əfəndiyev'in –dramlarına dayanaraq) // – Ankara: Motif Akademi Halbkbilimi dergisi. Azərbaycan özel sayısı, – 2011/1, – s.51-59.

23. İlyas Əfəndiyevin dramatik əsərlərinin qiymət parametrləri // Əl-Farabi adına Qazaxıstan DU Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans. «Filologiyanın müasir trentləri» adlı kökləri və perspektivləri», – Almatı: –2012, – s.144-147

24. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində qoşulma konstruksiyalar (sintaqlar) // “Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri”. Azərbaycan Dövlətçiliyinin 94 illiyinə həsr edilən beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 2012, – s.401-403

25. Dram əsərlərində müəllif remarkalar (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında) // “Filologiyanın aktual problemləri: Axtarışlar və perspektivlər”. Respublika Elmi Konfransının materialları, – Sumqayıt: – 2012, – s.351-353

26. İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində elliptik konstruksiyalar // – Bakı:Dil və ədəbiyyat (Azərbaycan Dillər Universiteti), – 2012. № 1, – s. 69-72

27. İlyas Əfəndiyevin dramatik əsərlərinin qiymət // Al-Farabi adına Qazaxıstan DU beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans “Filologiyanın müasir trentləri” adlı kökləri və perspektivləri” Almatı: 20 fevral 2012-ci il, – s. 144-146

28. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində qoşulma konstruksiyalar (sintaqlar) // “Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri”. Azərbaycan Dövlətçiliyinin 94 illiyinə və Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr edilən beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 9 iyun – 2012, – s. 401-403

29. Dram əsərlərində müəllif remarkaları (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında) // “Filologiyanın aktual problemləri. Axtarışlar və perspektivlər”. Respublika elmi konfransının materialları, – Sumqayıt: – 2012, – s. 351-354

30. Dram dialoqları – sual komponentləri (İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında) // – Bakı:Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2012. № 3, – s. 25-31

31. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində frazeoloji vahidlərin semantik tip və variantları // – Bakı:Terminologiya məsələləri, – 2012. №2, – s. 63-70

32. İlyas Əfəndiyevin dram dilində sintaktik konstruksiyalar // – Bakı: Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Humanitar elmlər bölməsi, – 2012. №3, – s. 178-181

33. İlyas Əfəndiyev və Azərbaycan ədəbi dili // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2012. №3, – s. 129-138

34. Особенности драматургического Ильяса Эфендиева. // – Алмааты: Вестник Казану, – 2012 – № 138, – с. 216-218

35. Подтекстовые значение лексических единиц в языке драмы И.Эфендиева // – Киев: Язык и культура, – 2013. Выпуск 16, Том IV (166), – с. 99-103

36. Стилистические оттенки слов в драматургии Ильяса Эфендиева // Вісник Житомирського державного університету, – 2013. Випуск 6, – с. 266-268

37. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin leksik-semantik özəllikləri // “İlyas Əfəndiyev – 100”. Azərbaycan Xalq yazıçısı, Respublika Dövlət Mükafatı laureatı, görkəmli dramaturq İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2014, – s. 46-53

38. Müəllim əməyinin səmərəli təşkilində pedaqoji texnologiyaların əhəmiyyəti // “Müəllim hazırlığının müasir problemləri: texnologiya, təhsil və inkişaf”. III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, – Bakı: – 22-24 may, – 2014, – s. 72-74

39. Semantic features of stylistics in works of Ilyas Afandiev. Salmagundi // A Quarterly Of The Humanities And Social Sciences, ISSN: 0036-3529, – 2015. Vol 6, №1, – p. 49-53

40. İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dili: nəticələr, yekunlar // “Filologiyanın aktual problemləri”. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci il dönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: – 7-8 may, – 2015, – s. 61-63

41. Qloballaşma prosesində təhsilin milli və bəşəri dəyərlər əsasında təşkili // “Qloballaşma və regional inteqrasiya”. Respublika Elmi konfransının materialları. – Mingəçevir: – 2016, – s. 349-350

42. İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında ekspressiv-emosional leksika // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. IV kitab. – Bakı: Elm, – 2017, –s. 202 – 211

43. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında dil xüsusiyyətləri // “Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: müasir yanaşmalar”. Elmi konfransın materialları, – Mingəçevir: – 2017, – s.34-35

44. İlyas Əfəndiyev Yaradıcılığında Sözün Gücü // IV. Uluslararası Hamza Nigari Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin Kuruluşunun 100 Yılında Türkiyə Azərbaycan İlişkileri Sempozyumu. Bildiri kitabı. – Amasya: Türkiyə: – 2018, – s. 166-172

45. İlyas Əfəndiyevin Dialoqurma Bacarığı. // 2 Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu. Sempozyum bildiriler kitabı. –Giresun: Türkiyə: – 2019, – s. 34-39

46. Ilyas Efəndiyev`s dramaturgic language aspects and its formation issues. // International journal of advanced research (ijar). –İngiltərə: volume 7,– 2019, – s. 515-528

47. Language semantics in Azerbaijan's Folklore Examples of the dramatic art of well-known Azerbaijani writer Ilyas Efendiyev/ The International Journal of Psychocial Rehabilitation ISSN: 1475-7192 (Proudly Serving our Web Based Readers since 1996) VOLUME 24, – Issue – 09, – 2020,– s. 609-615

48. İsmayıl Şıxlının əsərlərində peyzaj və xarakter // Şəxsiyyət, Cəmiyyət Dövlət qarşılıqlı münasibətlər müasir yanaşmalar Respublika elmi konfransının materialları Mingəçevir Dövlət Universiteti / 6-7 dekabr – 2019-cu il – s. 99-101

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 may 2021-ci il tarixində saat 12⁰⁰ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 aprel 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.04.2021
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm: 71 504
Tiraj: 100